

3. Вальдгауэр О. Ф. Античные глиняные светильники. Императорский Эрмитаж. СПб., 1914. 68 с.
4. Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1937—1938 гг.— МИА, 1952, № 25, с. 135—220.
5. Гилевич А. М. Бронзовый медальон из Ассоса. — «Сообщения Херсонесского музея», 1963, вып. III, с. 17—23.
6. Гилевич А. М. Античные монеты из раскопок Херсонеса Таврического. В кн.: Нумизматика и сфрагистика. Вып. 3, М., «Наука», 1968, с. 3—61.
7. Кадеев В. И. Импортные светильники I—IV вв. из Херсонеса.— СА, № 3, 1969, с. 159—169.
8. Кадеев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I—IV веках н. э. Изд-во Харьк. ун-та, 1970. 163 с.
9. Книпович Т. Н., Танаис. М.—Л. Изд-во АН СССР 1949. 176 с.
10. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 году. ИАК, вып. 16. СПб., 1905, 37—113.
11. Косцюшко-Валюжинич К. К. Раскопки некрополя в 1907 году.— Архив ДХМ, спр. № 16.
12. Косцюшко-Валюжинич К. К., Скубетов М. И. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1907 г.— ИАК, вып. 42. СПб., 1911, с. 1—91.
13. Лепер Р. Х. Опись находок из раскопок 1912 г.— Архив ДХМ. спр. № 105—106.
14. Цветаева Г. А. К вопросу о торговых связях Пантикапея.— МИА, 1957, № 56, с. 67, 139.
15. Шульц П. Н. Тавро-скифская экспедиция.— КС ИИМК, 1949, вып. XXVII, с. 56—66.
16. Bailey D. M. Greek and Roman Pottery Lamps. Published by the Trustees of the British Museum. London, 1963. 32 s.
17. Bernhard M. L. Lampki starożytne. Warszawa, 1955. 384 s.
18. Iconom C. Opaite greco-romane. Muzeue Regional be Arheologie Dobrogea. Bucuresti, 1967. 147 s.
19. Heres G. Die Römischen Bildlampen der Berliner Antiken-Sammlung. Berlin, 1972. 112 s.
20. Perlzweig J. Lamps of the Roman Period. «Athenian Agora», v. VII. Princeton, 1961. 240 s.

Б. П. ЗАЙЦЕВ, канд. іст. наук

ЗНАЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЕМБЛЕМАТИКИ, ДЛЯ ДАТУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Однією з важливих сторін джерелознавства є наукова критика, завдання якої полягають у вивченні всіх питань, зв'язаних з походженням джерела, його змістом. Неабияке значення при цьому відіграє встановлення часу виникнення пам'ятки, без чого вона вважається непридатною для дослідження.

Для датування джерел наука використовує різноманітні методи, в першу чергу, вироблені історичною хронологією. Однак в окремих випадках для визначення і уточнення дат мають значення зовнішні ознаки пам'ятників минулого: палеографічні дані, писальний матеріал, чорнило, штампи, печатки та ін. У зв'язку з цим, одним з важливих питань вивчення джерел радянського періоду є питання про емблематику, як спеціальну історичну дисципліну. На жаль, в галузі використання радянських емблем, як засобів зовнішньої критики джерел і, зокрема, як

датуючого фактора, до цього часу зроблено дуже мало. Про спеціальні дослідження говорити не доводиться, оскільки вони взагалі відсутні. Є лише окремі висловлювання радянських істориків про те, що емблеми можуть служити хорошим засобом зовнішньої критики письмових джерел. [див. 7, с. 56, 58; 8, с. 115; 12, с. 114; 13, с. 36]. У деяких роботах загального характеру можна знайти кілька прикладів використання емблематичного матеріалу для встановлення часу виникнення джерела [див. 14, с. 120; 16, с. 222—223].

Наша стаття являє собою спеціальне дослідження, в якому робиться спроба показати на конкретних прикладах можливість використання емблематичного матеріалу для датування історичних пам'яток радянського періоду.

Для встановлення або уточнення часу виникнення джерел радянської епохи в першу чергу можуть бути використані державні емблеми, зокрема символ союзу робітничого класу і селянства нашої країни — «Серп і Молот», перша емблема Червоної Армії — п'ятикутна зірка з плугом і молотом, державний герб і прапор Союзу РСР, а також герби і прапори Союзних республік. Для експертизи історичних джерел перших років Радянської влади велике значення має емблема «Серп і Молот» і п'ятикутна зірка з плугом і молотом. Наведемо деякі приклади. У роботі «Знамена как исторические памятники и музейные экспонаты» М. П. Симкін говорить про те, що в одному з обласних музеїв країни експонується червоний прапор, на якому є написи «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» і «Мы путь земле укажем новый, владыкой мира будет труд», а також зображення п'ятикутної зірки з серпом і молотом. Гадалося, що цей прапор несли робітники під час першотравневої демонстрації 1917 р. Ці відомості були взяті співробітниками музею із спогадів одного з учасників революційних подій. «Але якби працівники музею старанно проаналізували емблематику прапора, — відмічає М. П. Симкін, — то вони легко переконалися б, що автор спогадів помилився і відніс до періоду підготовки Жовтня прапор більш пізнього походження» [див. 14, с. 120].

Отже, вчений вважає, що прапор слід датувати часом після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. М. П. Симкін правий: важливою датуючою ознакою у даному випадку є емблема «Серп і Молот». Вона з'явилася лише у 1918 р., уже в радянський час, і тому прапор ніяк не міг бути на першотравневій демонстрації 1917 р. Аналіз джерел дає підставу вважати, що схрещені серп і молот, як емблема, вперше стали широко відомі 1 травня 1918 р. У зв'язку з цим, прапор, про який іде мова, міг бути виготовлений не раніше травня 1918 р. Таким чином, емблема допомогла виправити помилку. Емблема «Серп і Молот» дає можливість уточнити і датування червоного прапора петроградських робітників зі словами «За власть Советов!», який знаходиться у Центральному музеї В. І. Леніна

в Москві. Працівники музею відносять експонат до 1917 р. Але він не міг бути виготовленим раніше травня 1918 р., про що свідчать зображені на прапорі схрещені серп і молот. Ще один приклад: у збірнику «Історичні джерела та їх використання» за 1966 р. вміщена стаття І. С. Бережного, присвячена вивченню печаток революційних установ Одещини 1918—1919 рр. [6]. Серед них є каучукова печатка, яка належала Надзвичайному комісару оборони залізниць Одеського округу П. П. Мізиковичу. Говорячи про час її виготовлення, І. С. Березний відмічає, що, вона, певно, була зроблена у лютому 1918 р. після призначення обласних комісарів, у тому числі і Надзвичайного комісара оборони залізниць Одеського округу [див. 6, с. 244]. Це єдине, на чому ґрунтується датування печатки, хоча були і інші дані для визначення більш точного часу її виготовлення, зокрема, зображення на ній першої емблеми Червоної Армії — п'ятикутної зірки з плугом і молотом [див. 6, мал. 5]. Емблема регулярних Збройних Сил молодого Радянської держави була встановлена на початку квітня 1918 р. [3]. А перші печатки зі схрещеним плугом і молотом у п'ятикутній зірці з'являються у червні 1918 р. [4]. Це дає підставу вважати, що печатка Надзвичайного комісара оборони залізниць Одеського округу ніяк не могла бути виготовлена у лютому 1918 р. На нашу думку, це сталося тільки після вигнання англо-французьких інтервентів з півдня України, тобто не раніше квітня 1919 р. і не пізніше липня 1919 р. тому що П. П. Мізикович у цьому місяці загинув під час придушення кулацького заколоту німців-колоністів під Одесою [див. 6, с. 246]. Емблема Червоної Армії — п'ятикутна зірка з плугом і молотом може служити хорошою датованою ознакою і у багатьох інших випадках, якщо врахувати ту обставину, що з моменту появи вона одержала широке розповсюдження, хоча існувала всього чотири роки (1918—1922 рр.). У квітні 1922 р. наказом Революційної Військової Ради Республіки схрещені плуг і молот на червоноармійській зірці були замінені серпом і молотом [див. 11, с. 17].

Про значення радянської державної геральдики у датуванні речових пам'яток, зокрема прапорів, можуть свідчити і такі факти. Наприклад, у Центральному музеї революції СРСР в Москві експонується прапор Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету, на якому є зображення державного герба РРФСР і дата «1917». Через відсутність пояснювального тексту вважали, що цей прапор ВЦВК дійсно відноситься до 1917 р. А насправді він міг бути виготовлений не раніше другої половини 1918 р., бо тільки на початку липня цього року V Всеросійський з'їзд Рад прийняв Першу Радянську Конституцію, а разом з нею і описання державного герба РРФСР.

Для того, щоб хоч приблизно встановити час одержання військовими частинами Радянської Армії прапорів при відсутності паспортів до них, співробітники Центрального музею Збройних

Сил СРСР датували їх по числу витків стрічки на державному гербі СРСР з девізом «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» на мовах народів радянських республік [див. 16, с. 222]. Число цих витків змінювалося у зв'язку зі зміною кількості республік, що входили до складу СРСР.

Хорошим датуючим засобом письмових і речових джерел по історії України радянського періоду можуть служити зображення на них державного герба УРСР. Відомо, що в період між березнем 1919 р. і січнем 1923 р. існувало декілька його варіантів. Герб УРСР, який було затверджено в законодавчому порядку у січні 1923 р., без змін існував до лютого 1926 р. Після цього в його композицію вносилися незначні зміни у 1926, 1928, 1929, 1934, 1936, 1937, 1946 і в 1949 роках [див. 9, табл. XIII].

Оскільки радянські державні герби зображуються на печатках, то по змінам герба можна датувати печатку, яка супроводжує документ, тому, враховуючи її особливості, ми можемо судити про час складання документа, про його справжність і належність. Це дуже важливо, у тому випадку, якщо дослідник має справу з фрагментарними, дефектними документами. Прикладом у даному випадку можуть служити перші печатки Народних комісаріатів Радянської України, зміни яких вдалося прослідкувати з січня по липень 1919 р. [5]. Печатки наркоматів України з державним гербом УРСР і написами на двох мовах—українській та російській з'являються у квітні-травні 1919 р. Тому не повинні вводити в оману факти, коли відбитки цих печаток зустрічаються на більш ранніх документах. Так копія наказу Наркомзема УРСР по особистому складу від 25 лютого 1919 р. завірена печаткою, на якій є зображення державного герба УРСР, а напис зроблені українською та російською мовами [див. 5, с. 130]. Певно, копія наказу була завірена пізніше, десь у кінці травня—червні 1919 р.

Для датування історичних джерел радянської епохи можуть бути використані також зображення на них нагородних знаків, емблем громадських організацій тощо. Наведемо такий приклад. У 1966 р. видавництво Міністерства оборони СРСР випустило комплект плакатів, присвячених радянській гвардії [15]. На одному з плакатів було зображено зворотний бік прапора 3-ї гвардійської армії. В середині полотнища — нагрудний знак «Гвардія» в обрамленні вінка з дубових листків. Над знаком гасло: «Смерть німецьким захватчикам», внизу — напис, що свідчить про належність прапора. Автор-упорядник плаката Ю. О. Скотніков датує цей прапор 1941 р., чим і допускає помилку. Це говорить про те, що він, очевидно, не був знайомий з законодавчим актом Президії Верховної Ради СРСР у відношенні нагрудного знака для військовослужбовців, удостоєних гвардійського звання, затвердженого указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 травня 1942 р. [див. 1, с. 198—200]. Тому немає ніяких підстав відносити розглядуваний прапор до 1941 р.

А якщо звернутися до указу Президії Верховної Ради СРСР від 11 червня 1943 р. «Про затвердження зразків Червоних Прапорів для Гвардійської армії і Гвардійського корпусу» [див. 1, с. 192—193], то помилка Ю. О. Скотнікова стає очевидною. Враховуючи викладені вище факти, прапор 3-ї гвардійської армії може бути датований часом після 11 червня 1943 р.

Прикладом використання емблем громадських організацій може служити емблема Всеросійської професійної спілки робітників-металістів, центральним зображенням якої є постать ливарника. Вона з'явилася в кінці березня 1923 р. і існувала до 1931 р., тобто до часу розукрупнення спілки. На печатках професійних органів емблема з'являється у 1924 р. Вперше відбиток такої печатки ЦК Всеросійської спілки робітників-металістів ми зустрічаємо як зразок-додаток до циркуляра ЦК від 7 січня 1924 р., адресованого усім райкомам ВСРМ [див. 2, ф. 1010, оп. 1, спр. 400, арк. 7]. Процес оновлення печаток профспілки проходив протягом 1924—1925 рр. Відомий цілий ряд керівних органів ВСРМ, які в 1925—1926 рр. уже мали печатки нового зразку. Серед них можна назвати Всеукраїнський комітет спілки робітників-металістів [див. 2, ф. 1010, оп. 1, спр. 988, арк. 5], Дніпропетровський [див. 2, ф. 1010, оп. 1, спр. 994, арк. 104], Московський [див. 2, ф. 1010, оп. 1, спр. 994, арк. 28], Харківський [див. 2, ф. 1010, оп. 1, спр. 573, арк. 29] та інші. Усі ці відомості про емблему професійної спілки металістів можуть служити вихідними даними при визначенні часу складання документів.

Інколи для уточнення дати використовуються і окремі деталі емблем. Так зовсім недавно нами була виявлена помилка в датуванні державного прапора РРФСР. В експозиції Центрального музею революції СРСР вміщений зразок цього прапора, переданий датським комуністом Вальтером Стельсігом. На прапорі, в лівому верхньому куті, слов'янською в'яззю зроблений напис: «РСФСР», обмежений прямокутником. У пояснювальному тексті до експонату вказано, що це — зразок державного прапора РРФСР 1918 р. Але це твердження помилкове. Прапор РРФСР, прийнятий у 1918 р., мав інший вигляд. На ньому не було прямокутної рамки, було інше розміщення літер та інша їх форма [див. 10, с. 25]. Прапор РРФСР, про який іде мова, було прийнято постановою ВЦВК 29 вересня 1920 р. [див. 10, с. 28], і тому цей його зразок не може бути датований 1918 р.

Для вивчення історії емблем великий інтерес являють радянські марки, як самостійний вид історичних джерел. В той же час вони можуть бути використані для датування поштових документів, наприклад, спеціальні марки з емблемами з'їздів, конгресів, зльотів, конкурсів, олімпіад, випущені Міністерством зв'язку СРСР з нагоди цих подій. Такі марки дають можливість датувати поштові відправлення порівняно вузьким відрізком часу, в межах декількох місяців. Для визначення часу пош-

тових відправлень періоду Великої Вітчизняної війни можна використати, наприклад, перший випуск марок «Ордена СССР». Але при цьому необхідно знати час затвердження ордена, зображеного на марці, і час її випуску.

Таким чином, наведені факти, на нашу думку, досить ясно показують, як можуть бути використані радянські емблеми для встановлення і уточнення дат походження історичних джерел, і, що для цієї мети може бути у пригоді самий різноманітний емблематичний матеріал. Однак переоцінювати значення емблем у датуванні історичних пам'яток не слід. При вирішенні цього питання, поряд з емблематичним матеріалом, необхідно обов'язково використовувати і інші зовнішні і внутрішні ознаки джерел.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 — июль 1956 гг.). «Госюриздат», 1956. 500 с.
2. Харківський обласний державний архів. Ф. 1010.
3. Газ. «Известия». 1918, 19 квіт.
4. Газ. «Известия», орган Народного комісаріату по військовим справам, 1918, 23 черв.
5. Аксьонов А. М., Зайцев Б. П. Перші печатки наркоматів Радянської України. — В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 7, Київ «Наукова думка», 1972, с. 126—133.
6. Бережний І. С. Печатки революційних установ Одещини. — В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2, Київ, «Наукова думка», 1966, с. 238—246.
7. Гуковский А. И. Научная разработка истории советского общества и вспомогательные исторические дисциплины. — «Вопросы истории», 1964, № 2, с. 49—62.
8. Гуковский А. И. Историческая наука и филателия. — «Новая и новейшая история», 1966, № 6, с. 114—117.
9. Зайцев Б. П. Эмблематика Советской Украины. Дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук. Харьков, 1968. 250 с.
10. Иванов К. А. Флаги государства мира. М., «Транспорт», 1971. 231 с.
11. Иллюстрированное описание обмундирования и знаков различия Советской Армии (1918—1958 гг.). Составил О. В. Харитонов. Л., 1960. 150 с.
12. Каменцева Е. И. Проблемы советской эмблематики. — Материалы науч. конф. по вопр. архивного дела в СССР, т. II М., 1965, с. 112—117.
13. Каменцева Е. И. Основные проблемы советской эмблематики. — «Советские архивы», 1970, № 1, с. 35—40.
14. Симкин М. П. Знамена как исторические памятники и музейные экспонаты. — Тр. научно-исследовательского ин-та музееведения, вып. 10, М., 1963, с. 3—275.
15. Советская гвардия. Комплект-выставка плакатов. Составитель Ю. А. Скотников. М., Воениздат, 1966, 8 пл.
16. Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР (советский период). М., «Высшая школа», 1966. 343 с.

**КОЛГОСПНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ 1917—1937 рр.
У ВИСВІТЛЕННІ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»**

Боротьба за створення і зміцнення колгоспів — одна з яскравих сторінок історії нашої країни періоду побудови соціалістичного суспільства. «Індустріалізація і колективізація сільського господарства, культурна революція, справедливе розв'язання національного питання перетворили в історично найкоротший строк нашу Батьківщину в могутню соціалістичну державу» [3].

Помітний внесок у вивчення питань перебудови сільського господарства УРСР робить «Український історичний журнал» (видається з 1957 р.), орган Інституту історії Академії наук УРСР та Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Тема колгоспного будівництва знайшла широке висвітлення у статтях, замітках, спогадах, історіографічних оглядах, у спеціальних підбірках, присвячених діяльності Комуністичної партії по розгортанню колгоспного руху і зміцненню нового суспільного ладу на селі, шефству робітничого класу України над селянством, тощо. Всього за роки свого існування журнал надрукував понад 100 статей, та інших матеріалів з питання, що нас цікавить.

Найбільша кількість публікацій (понад 50) висвітлює підготовку суцільної колективізації (1917—1929 рр.). На нашу думку, так склалося тому, що до другої половини 50-х рр. цей період був найменш дослідженим, бо раніше головна увага історіографії приділялася періоду проведення суцільної колективізації та зміцненню колгоспного ладу. Починаючи з середини 50-х рр. дослідники розпочали більш інтенсивне вивчення саме етапу підготовки масової колективізації, що незабаром знайшло відображення на сторінках органу української історичної науки. Попередній висновок підтверджує і той факт, що найбільш цінні в історіографічному відношенні дослідження соціалістичних перетворень у сільському господарстві України 1917—1929 рр. (М. А. Рубача, Г. Ф. Чмиги, І. Х. Ганжі) з'явилися на початку 60-х рр. [30; 38; 11].

У цей час розпочалося більш глибоке вивчення таких питань, як визначення кількості колгоспів і їх соціальний склад, розміри земельної площі в період підготовки суцільної колективізації, значення діяльності МТС, динаміка масового колгоспного руху та його особливості в природно-економічних районах України, організаційні заходи по зміцненню нового суспільного ладу на селі, тощо. З'явилися нові теми історичних досліджень: роль партійних, радянських, комсомольських органів і комітетів неземованих селян (КНС), шефство робітничого класу, досвід перемовиків сільськогосподарського виробництва, формування колгоспних кадрів і т. ін.

В статтях узагальнюючого характеру І. П. Кожукала [25],

І. І. Коломійченка [23], В. П. Столяренка, В. П. Шкварець [32] та інших розкривається значення ленінського кооперативного плану, висвітлюється керівна роль Комуністичної партії на різних етапах соціалістичної перебудови села, обґрунтовуються політичні та соціально-економічні передумови колективізації сільського господарства.

Вивчаючи історію колгоспного руху на Україні періоду підготовки суцільної колективізації, дослідники прийшли до висновку, що він зародився на рубежі 1917—1918 рр. і розвивався в формі артільей, комун та товариств по спільному обробітку землі. Про це йдеться в статтях Г. Ф. Чмиги [37, 39]; М. І. Ксьонзенка [26] та інших. Водночас, на нашу думку, трапляються в журналі публікації, які не відповідають сучасному рівню досліджень. Цей докір можна адресувати авторам статті «Перші колгоспи на Харківщині» В. І. Мірошникову, І. Я. Мірошникову, які не наводять даних про колективні господарства 1918—1920 рр., хоча назва статті до цього зобов'язувала. Певний матеріал є в статті тільки з історії колгоспного будівництва 1921—1925 рр. [28].

Заслуговує уваги питання про кількість колективних господарств на Україні у 1919 р. С. Г. Кащенко [22], посилаючись на нові документальні матеріали Центрального державного архіву народного господарства СРСР, бере під сумнів дані приведені в роботах В. В. Бондаренка, І. Х. Ганжі, Г. Ф. Чмиги та інших дослідників, вважаючи, що вони «не відображають повністю розмаху колгоспного будівництва на Україні у той час» [22, с. 74]. За підрахунками С. Г. Кащенко в республіці діяло 900 колективних господарств. Згадані ж автори вказують на 256 (В. В. Бондаренко), 511 (І. Х. Ганжа) та 720 (Г. Ф. Чмига) колгоспів [див.: 7, с. 24; 11а; 56; 37, с. 32—33]. Додамо, що в архівних даних є також великі розбіжності. За матеріалами Наркомзему РРФСР у травні—червні 1919 р. на Україні було 256 господарств [див.: 20, с. 119—138], відомості Наркомзему УРСР свідчать про 511 [4]. Таким чином, висновок С. Г. Кащенко вартий уваги і має спонукати науковців на подальші дослідження.

Питання створення матеріально-технічних передумов колективізації сільського господарства у ряді статей розглядається з точки зору історії машинно-тракторних станцій, як вирішальної сили у розвитку колгоспів [17, 23; 34], хоча спеціальних статей чи заміток, присвячених діяльності перших МТС, в журналі не друкувалося.

Тісний зв'язок Комуністичної партії з масами, вміння партійних організацій зблизитися з трудящими були важливою умовою розв'язання завдань соціалістичного будівництва на селі. Це питання добре висвітлюється на конкретному матеріалі 1926—1929 рр. у статтях І. І. Коломійченка [24] та В. Д. Уварова [35]. На жаль, у І. І. Коломійченка мало сказано про організаційне зміцнення сільських партійних організацій.

Стаття Ф. П. Терехова написана на основі архівних матеріалів, що раніше не вивчалися, розкриває різні аспекти діяльності ЦКК—РСІ УРСР у здійсненні генеральної лінії партії та селі [34].

В журналі було надруковано багато статей, де досить широко висвітлено питання про керівну роль робітничого класу, форми та зміст шефської роботи промислових підприємств [5; 10].

В. І. Ленін підкреслював, що розвиток сільського господарства повинен піти шляхом залучення більшості селянства до соціалістичного будівництва через кооперацію, оскільки вона по-перше, дозволяє поступово і безболісно поєднувати особисті інтереси селянина з інтересами суспільства, по-друге, кооперація — найбільш простий, легкий і доступний для селян шлях переходу до нових суспільних відносин [1, с. 352]. І. Є. Громенко у своїй статті наводить такі дані: у 1925 р. вся система кооперації України мала 13 всеукраїнських центрів, нараховувала до 30 тис. низових осередків, обслуговувала 10—12 млн. трудящих [13, с. 103]. В іншій замітці автор висвітлює питання про створення на Україні у 1927—1929 рр. земгромад, що стало однією з нових рис колгоспного будівництва періоду підготовки суцільної колективізації [12, с. 104—105].

Складна обстановка класової боротьби, в якій здійснювався колгоспний рух, розкривається у статтях С. Б. Босого [8], В. Д. Уварова [35] та інших. Уперше в літературі, досить змістовно і цікаво йдеться в статті Д. Д. Пихи про роль Червоної Армії у підготовці кадрів для села [29, с. 30]. Були створені роботи, в яких показано роль КНС [6; 27] і радгоспів [40] у соціалістичному будівництві на Україні, колгоспний рух в окремих районах [21]. У зв'язку з висвітленням процесу суцільної колективізації розкривається питання про матеріально-технічну базу того періоду і робиться висновок, що індустріалізація країни забезпечувала розгортання технічної реконструкції сільського господарства. Видатна роль робітничого класу у соціалістичній перебудові села виявилася в русі 25-тисячників. Це питання розкривається на сторінках журналу у ряді узагальнюючих статей і спеціальних досліджень [див.: 9; 23 та ін.]. На жаль, у вказаних роботах не розкривається зв'язок 25-тисячників з колективами і партійними організаціями промислових підприємств.

Вирішення завдань соціалістичної перебудови сільського господарства у великій мірі залежало від стану і боевитості партійних організацій на селі. Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) 1929 р. зазначив, що «партійні організації повинні на ділі стати на чолі колгоспного руху, як основного русла залучення широких мас селянства до справи будівництва соціалізму» [2, с. 607]. Питання перебудови та зміцнення сільських партійних та комсомольських організацій в роки колективізації розглянуті

в дослідженнях Л. Л. Горішньої, П. В. Шостака та ін. [див. 15; 41; 34].

Багатогранна діяльність Комуністичної партії підготувала у другій половині 1929 р. поворот основних мас селянства на шлях масового колгоспного будівництва. Висвітлюючи це питання, публікації «Українського історичного журналу» звертають увагу на строки і темпи проведення суцільної колективізації на Україні, організаційні форми колективних господарств, тощо [див. 14; 25; 23; 32; 17]. Питання ліквідації куркульства як класу розглядається в узагальнюючих статтях [див. 17; 23; 25; 32]. Залишається недостатньо дослідженим питання політосвітньої роботи на селі. Тому слід вітати появу статті А. А. Соловйової, в якій розкривається діяльність Комуністичної партії у цьому напрямку [31].

Організаційно-господарське зміцнення колгоспного ладу стало головним в період завершення соціалістичної реконструкції сільського господарства. Дослідники історії колективізації з другої половини 50-х рр. і в подальші роки розгорнули серйозну розробку питань, пов'язаних зі зміцненням нового суспільного ладу на селі [див. 17; 34; 33; 19]. Успіхи у розвитку важкої індустрії дали змогу на кінець другої п'ятирічки здійснити технічну реконструкцію сільського господарства. У той час в 958 МТС України налічувалось вже близько 69 тис. тракторів, 26 тис. комбайнів, майже 19 тис. вантажних автомашин і велика кількість різного реманенту. МТС обробляли 98,8% посівних площ колгоспів, широко впроваджували у землеробство нові прийоми агротехніки [див. 17; 18; 36].

Успіхи, досягнуті колгоспним селянством України під керівництвом Комуністичної партії, у великій мірі були зумовлені соціалістичним змаганням, що розгорнулося в роки другої п'ятирічки. Про це йдеться в статті І. К. Григоренка та деяких інших [14].

З перемогою колгоспного ладу виросла відповідальність партії за розвиток сільського господарства. Важливе значення в цьому мали створені за рішенням січневого Пленуму ЦК ВКП(б) 1933 р. політичні відділи при МТС. В журналі опубліковано цілий ряд статей, які розкривають різні сторони діяльності політвідділів [19; 36]. На 1933 р. в УРСР при МТС було створено 643 політвідділи [19; с. 61].

В ряді статей висвітлюється роль сільських Рад у зміцненні колгоспного ладу, масово-політична робота серед колгоспників у ті роки, тощо [33, 14].

Важливе значення для дослідницької роботи має публікація в журналі історіографічних оглядів з питань соціалістичних перетворень на селі. Були надруковані статті І. К. Григоренка, П. Н. Денисовця та інших [14; 15]. Але періоди проведення масової колективізації і організаційно-господарського зміцнення колгоспів не стали темою подібних досліджень.

Таким чином, основні періоди і процеси колгоспного будівництва на Україні у 1917—1937 рр. знайшли висвітлення на сторінках «Українського історичного журналу». Разом з тим, на нашу думку, ще недостатньо вивчається історія соціалістичних перетворень в окремих районах республіки. Більшої уваги у цьому відношенні потребує розробка періоду 1933—1937 рр. Бажано було б більше друкувати статей з критики буржуазних фальсифікацій соціалістичного перетворення сільського господарства. Немає сумніву в тому, що найближчим часом журнал зробить новий внесок у вивчення історії колгоспного будівництва на Україні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ленін В. І. Про кооперацію.— Повне зібр. тв., т. 45, с. 351—358.
2. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Част. II, Київ, Політвидав України, 1954. 621 с.
3. Про 60-ту річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постановою ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. Газ. «Радянська Україна», 1 лют. 1977 р.
4. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Ф. 27, оп. 2.
5. Безтака П. М. Участь робітників Кіровоградського заводу «Червона зірка» в соціалістичній перебудові села.— «Український історичний журнал» (далі: «УІЖ»), № 5, с. 94—97.
6. Березовчук М. Д. Роль комнезамів у соціалістичній перебудові села.— «УІЖ», 1960, № 3, с. 46—57.
7. Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. Киев, Изд-во АН УССР, 1957. 442 с.
8. Босий С. В. Страйкова боротьба робітників у куркульських господарствах України в 1929 р.— «УІЖ», 1968, № 4, с. 108—112.
9. Борисовський І. Д. Роль промислових робітників України в колективізації сільського господарства (весна 1930 р.).— «УІЖ», 1960, № 5, с. 90—95.
10. Буряк В. І. Шефська допомога робітничого класу селянству України (1926—1929 рр.) — «УІЖ», 1970, № 10, с. 70—75.
11. Ганжа І. Х. Перші колективні господарства на Україні. Київ. 1960. 208 с.
12. Громенко І. Є. Земельні громади України (1927—1929 рр.), — «УІЖ», 1972, № 9, с. 99—102.
13. Громенко І. Є. До питання про сільськогосподарську кооперацію в УРСР (1921—1925 рр.).— «УІЖ», 1964, № 5, с. 102—105.
14. Григоренко І. К. Висвітлення в радянській історіографії боротьби робітничого класу за створення матеріально-технічної бази колективізації сільського господарства в роки першої п'ятирічки. — «УІЖ», 1972, № 10, с. 135—138.
15. Горішня Л. Л. Про партійне будівництво на селі в роки першої п'ятирічки. — «УІЖ», 1973, № 5, с. 81—84.
16. Денисовець П. М. Деякі питання історіографії колгоспного будівництва на Україні в період непу.— «УІЖ», 1965, № 9, с. 43—46.
17. Загорський П. С. Комуністична партія — організатор суцільної колективізації сільського господарства України.— «УІЖ», 1958, № 3, с. 32—45.
18. Загребельний І. І. З історії шефства міста над колгоспами України (1933—1934 рр.), — «УІЖ», 1962, № 1, с. 117—118.
19. Євтушенко А. П. Роль політвідділів МТС степової частини України в організаційно-господарському зміцненні колгоспів (1933—1934).— «УІЖ», 1961, № 1, с. 61—71.

20. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 36 документів і матеріалів. Київ, «Наукова думка», 1962, т. I, 836 с.
21. Гоффе С. Н. З історії колективізації сільського господарства в районі українського Полісся.— «УІЖ», 1965, № 2, с. 94—96.
22. Каченко С. Г. З історії колгоспного будівництва на Україні в 1919 р.— «УІЖ», 1971, № 10, с. 73—78.
23. Коломійченко І. І. Комуністична партія України на чолі боротьби за соціалізм.— «УІЖ», 1968, № 6, с. 22—31.
24. Коломійченко І. І. Організаційне зміцнення КП(б)У в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту (1926—1929 рр.).— «УІЖ», 1968, № 1, с. 3—14.
25. Кожукало І. П. Торжество лєнінських ідей соціалістичної перебудови сільського господарства на Україні.— «УІЖ», 1967, № 8, с. 28—37.
26. Ксьонзенко М. І. Роль КП(б)У у здійсненні революційних аграрних перетворень в українському селі (листоп. 1918 — кінець 1920 р.).— «УІЖ», 1969, № 11, с. 50—60.
27. Марценюк Н. Я. З досвіду комнезамів Чернігівщини по створенню сільськогосподарських артілей і комун у 1921—1925 рр.— «УІЖ», 1968, № 2, с. 92—95.
28. Мірошников В. І., Мірошников І. Я. Перші колгоспи на Харківщині.— «УІЖ», 1975, № 3, с. 113—116.
29. Пиха Д. Д. Участь Червоної Армії в соціалістичному будівництві на Україні. — «УІЖ», 1968, № 2, с. 27—36.
30. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. Киев, 1956. 343 с.
31. Соловйова А. А. Діяльність Комуністичної партії по посиленню політосвітньої роботи на селі в 1929—1932 рр.— «УІЖ», 1971, № 7, с. 53—60.
32. Столяренко В. П., Шкварець В. П. Історичний досвід КНРС.— «УІЖ», 1967, № 8, с. 19—27.
33. Тесля М. Д. Про роль сільських Рад України в зміцненні колгоспного ладу (1933—1934 рр.).— «УІЖ», 1964, № 2, с. 84—88.
34. Терехов Ф. П. Роль ЦКК-РСІ УРСР у здійсненні генеральної лінії партії на селі. — «УІЖ», 1973, № 11, с. 42—52.
35. Уваров В. Д. Боротьба КП(б)У проти правого ухилу напередодні масової колективізації сільського господарства (1928—1929 рр.).— «УІЖ», 1966, № 9, с. 93—99.
36. Черненко І. Г. Робітничий клас України в боротьбі за зміцнення колгоспного ладу в роки другої п'ятирічки.— «УІЖ», 1973, № 11, с. 36—46.
37. Чмыга А. Ф. О численности и формах колхозов Украины в 1919 г.— «Вестн. Моск. ун-та. Сер. ист. IX», № 1, с. 19—24.
38. Чмыга А. Ф. Очерки по истории колхозного движения на Украине 1921—1925 гг. М., 1959. 215 с.
39. Чмыга А. Ф. З історії сільськогосподарських комун на Україні. — «УІЖ», 1967, № 8, с. 45—49.
40. Шепель О. І. Радгоспи Київщини та їх роль у соціалістичній реконструкції сільського господарства (1922—1929 рр.).— «УІЖ», 1972, № 1, с. 72—76.
41. Шостак П. В. Перебудова сільських партійних і комсомольських організацій на Україні в роки колективізації.— «УІЖ», 1960, № 1, с. 3—13.

РАДЯНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ ВІДНОСИНИ 1924—1935 рр.
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 50-х —
СЕРЕДИНА 70-х РОКІВ)

Радянсько-французькі відносини — одне з важливих питань історії міжнародної політики СРСР. Це особливо стосується 20—30-х років, коли від взаємовідносин Радянського Союзу і однієї з великих імперіалістичних країн значною мірою залежала доля війни і миру. Історія свідчить: коли стосунки між обома країнами були дружніми, зростала не тільки їх власна безпека, але й безпека в Європі і в усьому світі.

Дослідження історії радянсько-французьких відносин вказаного періоду має актуальне значення. Бо співробітництво між двома державами, що розвивається, є фактором, котрий вагомо впливає на хід міжнародних подій.

1924 рік був важливою віхою в історії взаємозв'язків СРСР з великими імперіалістичними країнами Європи тому, що вважається роком дипломатичного визнання СРСР. Плани інтервенції і економічної блокади, які виношували імперіалісти, провалилися, що й примусило Англію і Францію встановити дипломатичні відносини з нашою країною. Перше десятиріччя дружніх стосунків між СРСР і Францією увінчалось підписанням у 1935 р. пакту про взаємодопомогу. Підписання Радянським Союзом цього пакту було закономірним наслідком перетворення в життя лєнінських принципів мирного співіснування держав незалежно від їх соціально-економічного ладу, наслідком прагнення СРСР дати колективну відсіч фашистській Німеччині, в разі розв'язання нею агресії. З боку Франції — це було захисним заходом у боротьбі з імперіалістичними суперниками.

Радянсько-французькі відносини пройшли серйозні випробування у 1924—1935 рр., роки часткової стабілізації капіталізму, світової економічної кризи і зростаючої небезпеки німецько-фашистської агресії.

Найбільш активно цей етап відносин почав досліджуватися радянськими істориками у другій половині 50-х років. З того часу і до наших днів було опубліковано ряд нових важливих документів [9; 10; 13], з'явилися мемуари [18]. Особливість сучасної радянської історіографії полягає у монографічному характері досліджень. Значно розширилося коло розглядуваних питань. В центрі уваги дослідників перебуває проблема колективної безпеки, зокрема, пакти між СРСР і Францією про ненапад 1932 р. і про взаємодопомогу 1935 року. [5—7; 21]. Вивчаються також економічні взаємовідносини і науково-культурні зв'язки [7; 12; 21]. Характерною рисою сучасної радянської історіографії є глибокий науковий підхід до розгляду відносин між обома країнами [7; 19].

Отже, з розглядуваної нами теми існує досить значна кількість праць, а саме: понад 20 монографій, 110 статей, десятки публікацій документів і мемуарів. Як бачимо, необхідність історіографічного аналізу теми вже назріла, але, на жаль, по цьому питанню з'явилося лише дві історіографічні статті [14; 20]. Автори першої з них В. А. Дунаєвський і В. В. Гусев, аналізуючи літературу за п'ятдесят років, змогли тільки коротко висвітлити період, що нас цікавить. Те ж саме можна сказати і про роботу О. Л. Нарочницького. Але спеціально радянсько-французькі відносини 1924—1935 рр. в історіографічному плані ще зовсім не досліджувалися. Наша стаття є першою спробою в цьому напрямку.

Значне місце в сучасній історіографії посідає вивчення зовнішньополітичних взаємозв'язків СРСР і Франції. Радянські науковці переконливо показують, що наша країна, добиваючись нормалізації відносин з усіма державами, прагнула насамперед забезпечити загальний і міцний мир, який би дав можливість здійснювати соціалістичне будівництво і не дозволив би буржуазним урядам організувати нову інтервенцію проти СРСР.

Відносини Радянського Союзу з Францією будувалися з урахуванням традиційної спільності інтересів обох країн у боротьбі проти агресивного німецького мілітаризму. Об'єктивні зовнішньополітичні і економічні фактори настійно вимагали нормалізації стосунків між двома державами.

Як показують радянські дослідники, ці фактори враховувалися не тільки нашим урядом, але й найбільш далекозорими політичними діячами Франції, зокрема Е. Ерріо і Л. Барту. Не зменшуючи ролі Е. Ерріо у визнанні Францією Радянського Союзу, Ю. В. Борисов і А. З. Манфред не ідеалізують його діяльність на посту глави уряду «Лівого блоку», лідери якого тільки завдяки ходові подій змушені були визнати СРСР [7; 19].

Поворот у радянсько-французьких відносинах у першій половині 20-х років докладно розглядається у вже згаданій монографії Ю. В. Борисова, а також у працях С. Ю. Вигодського, А. З. Манфреда, З. С. Белоусової, Є. А. Кривошеевої [4; 11; 17; 19]. Ці автори спираються як на архівні дані, так і на опубліковані матеріали та на документи міністерств іноземних справ СРСР і Франції. За словами дослідників, з 20-х років у французькій політиці щодо СРСР чітко визначилися дві політичні лінії: миролюбна, демократична, спрямована на зближення з Радянським Союзом, і агресивна, реакційна. Представники останньої йшли на поступки німецькому мілітаризму, виношували нові плани воєнних агресій і економічних блокад СРСР.

Автори згаданих вище праць, висвітлюючи радянсько-французькі відносини 1926—1927 рр., викривають подвійну гру французьких правлячих кіл, їх антирадянський курс; показують повний крах такої політики, а також фактори, що примусили політичних діячів Франції шукати зближення з СРСР. Вже у липні

1926 р. Бріан оголосив про свою згоду на переговори відносно пакту про ненапад [див. 4, с. 234].

Новий, на думку радянських істориків, етап у розвитку між двома країнами припадає на 1928—1930 рр., коли вибухнула світова економічна криза капіталістичної системи. Французька дипломатія взяла тоді на себе лідерство в організації боротьби міжнародної реакції проти СРСР. Імперіалісти Франції інспірували ряд міжнародних провокацій проти соціалістичної держави, намагалися створити нові антирадянські блоки, щоб ізолювати Країну Рад на міжнародній арені. Наслідком такої політики був пакт Бріана—Келлона і план «пан-Європи». Ці події знайшли ґрунтовне висвітлення в роботах радянських істориків З. С. Белоусової, Ю. В. Борисова, В. І. Антюхіної-Московченко, С. Ю. Вигодського і ін., які переконливо довели, що нові спроби організації хрестового походу проти СРСР зазнали краху завдяки енергійним діям радянської дипломатії, а також завдяки зростаючій економічній і військовій могутності соціалістичної держави [1; 4; 7; 8; 11].

Роботи істориків свідчать: коли політика інтервенції, блокади та інших форм військового, економічного і дипломатичного тиску на радянську державу збанкрутилася, уряд Франції змушений був стати на шлях поліпшення відносин з нашою країною. З. С. Белоусова, Ю. В. Борисов [4; 7] та інші вчені глибоко проаналізували цю вимушену еволюцію політики французьких правлячих кіл, які в кінці 20-х років на пропозиції радянського уряду укласти договір про ненапад відповідали заперечно. Але на початку 30-х років, внаслідок дії зовнішньо- і внутрішньо-політичних, а також економічних факторів, правлячі кола Франції висловили готовність підписати з СРСР пакт про ненапад з погоджувальною процедурою, розпочати переговори про тимчасову торговельну угоду і навіть виявили у цьому питанні деяку квапливість. Дослідники справедливо зазначають, що квапливість не свідчила про щирі наміри уряду Франції, бо суть французького імперіалізму не змінилася. Він прагнув зближення з фашистськими державами [див. 4, с. 238; 7, с. 202].

Як переконливий доказ щирості СРСР, котрий всіма силами прагнув зберегти мир у Європі, радянські дослідники наводять висунутий ним проект пакту, що передбачав взаємну відмову сторін від нападу, ворожих акцій і участі у агресивних діях третіх держав. Проект свідчив про намір нашої країни вирішувати всі спірні питання мирним шляхом.

Французький же контрпроект красномовно показував, що його автори стояли на колишніх позиціях, тобто намагалися проводити антирадянський курс. Завдяки послідовній і твердій політиці радянської дипломатії у французький текст проекту було внесено значні зміни і у серпні 1931 р., пакт про ненапад був парафований. Наслідком послідовної політики уряду СРСР стало підписання у листопаді 1932 р. пакту про ненапад між

двома державами. Це було великою перемогою радянської дипломатії і поразкою того курсу, який протягом багатьох років проводили французькі правлячі кола.

В умовах, коли над Європою нависла загроза нової війни, в зовнішній політиці Радянського Союзу на перше місце було висунуто таке важливе завдання, як створення колективної безпеки. Цей період у радянсько-французьких відносинах, що почався у 1933 р. і закінчився підписанням у 1935 р. пакту про взаємодопомогу, проаналізовано в «Історії міжнародних відносин 1917—1939 рр.», «Історії дипломатії», а також у працях радянських дослідників [3; 4; 6—8; 15; 16]. Слід зазначити, що в деяких дослідженнях, особливо в тих, що з'явилися до початку 60-х років, ідея створення «Східного пакту» помилково приписується французькій дипломатії, зокрема Луї Барту. Так, В. І. Антюхіна-Московченко, аналізуючи обстановку на початку 30-х років, пише, що у 1933 р. СРСР запропонував Франції укласти договір про взаємодопомогу і залучити до участі в договорі ряд європейських країн, зокрема Бельгію, Чехословаччину, Польщу, Литву, Латвію, Естонію, Фінляндію. За словами цього ж автора, Л. Барту, дбаючи про безпеку своєї країни, у травні 1934 р. запропонував конкретний план створення «Східного пакту», який передбачав систему взаємодопомоги на випадок агресії з залученням ряду європейських держав при безпосередній участі СРСР [див. 1, с. 11]. Про те, що автором ідеї створення пакту був Л. Барту, читаємо і в «Історії міжнародних відносин 1917—1939 рр.», а також у роботі Ю. В. Борисова [див. 6, с. 75; 15, с. 424]. Тільки у 1963 р., коли з'явилися нові публікації документів, що висвітлюють боротьбу СРСР за колективну безпеку в Європі, помилку було виправлено [10]. У пізніших дослідженнях Ю. В. Борисов на базі численних джерел переконливо довів, що ідея «Східного пакту» — радянська, а не французька, як вважається у буржуазній історіографії [див. 7, с. 204; 8, с. 84—85]. Уряд Франції пропонував лише двобічне співробітництво, бо він не усвідомлював небезпеки, що загрожувала миру в Європі. На Заході не надавали значення локальним конфліктам. Радянські історики показують, що політика уряду СРСР була набагато далекозорішою, бо його турбувала безпека не лише власної країни. Він виступав з ідеєю невідомості світу, прагнучи створити систему колективної безпеки, щоб захистити народи великих і малих країн від можливої агресії і через те запропонував розширити рамки майбутнього франко-радянського договору, включивши до складу його учасників ряд країн Східної Європи [див. 6, с. 242].

Вичерпавши всі можливості відносно укладення Східноєвропейського пакту, уряд СРСР погодився на двосторонній договір з Францією про взаємодопомогу, не відмовляючись у майбутньому вести переговори про створення «Східного пакту». Викриваючи буржуазних фальсифікаторів, радянські історики доводять,

що пакт 1935 р. не був спрямований ні проти Німеччини, ні проти будь-якої іншої держави, і, що підписання договору з Францією не виключало можливостей для регіонального співробітництва. Так, через два тижні після підписання радянсько-французького пакту був підписаний договір про взаємну допомогу між СРСР і Чехословаччиною [див. 2, с. 192; 19, с. 253].

Історики нашої країни дають високу оцінку радянсько-французькому пакту про взаємодопомогу, зазначаючи, що укладення його було великою перемогою миролюбної зовнішньої політики соціалістичної держави, видатним успіхом французьких сил миру і демократії, важливим історичним документом політики колективної безпеки [див. 1, с. 13; 2, с. 182; 4, с. 246—247; 7, с. 254]. Високу оцінку дістав пакт у широких колах демократичної громадськості Франції. Особливо високу оцінку дала йому Французька комуністична партія. М. Торез підкреслював, що підписуючи з Радянським Союзом пакт про взаємодопомогу, Франція служить справі миру [див. 22, с. 78—79].

Праці радянських науковців вигідно відрізняються від робіт буржуазних дослідників тим, що точніше показують позиції французьких політичних угруповань в галузі внутрішньої політики і їх ставлення до радянсько-французького пакту про взаємодопомогу. Вони розкривають вирішальну роль дипломатії СРСР в укладенні пакту 1935 року [5; 7] і, ґрунтуючись на архівних матеріалах, записах бесід політичних діячів, зуміли відтворити всю складність процедури ратифікації пакту 1935 р., тиск французького військового відомства на свій уряд і т. д. З. С. Белоусова, Є. С. Белогловський і інші в своїх роботах [див. 2, с. 190; 192; с. 245] показали виверти противників пакту, які пов'язували його ратифікацію з царськими боргами, твердили про слабкість Червоної Армії і висували цілий ряд безглузвих аргументів.

Отже, радянські дослідники написали чимало праць, присвячених історії відносин СРСР і Франції. Заслугою нашої історіографії є чітка наукова періодизація взаємовідносин і наукове обґрунтування принципів зовнішньої політики обох країн.

Однак у висвітленні пакту про ненапад 1932 р. є ще ряд нез'ясованих питань. Чекають свого дослідження і франко-радянські суперечності в рамках Ліги Націй і комісії по роззброєнню. У зв'язку з публікацією нових документів з питань зовнішньої політики СРСР в журналі «Международная жизнь», а також у спеціальному виданні «Документы внешней политики СССР» [9; 13] перед вітчизняною історіографією відкриваються широкі можливості глибшого аналізу ряду питань радянсько-французьких відносин.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антюхина-Московченко В. И. СССР и Франция. Советско-французские отношения и безопасность Европы в 1917—1967 гг. М., «Знание», 1967. 48 с.

2. Белогловский Е. С. Из истории ратификации советско-французского договора о взаимной помощи 1935 г. — «Французский ежегодник», М., «Наука», 1970, с. 180—192.
3. Белоусова З. С. Французская дипломатия накануне Мюнхена. М., «Наука», 1964. 298 с.
4. Белоусова З. С. Франко-советские отношения в 20—30-е гг и проблема коллективной безопасности в Европе. — «Французский ежегодник 1968», М., «Наука», с. 230—248.
5. Белоусова З. С. Франция и проблема безопасности в Европе (1933—1935 гг.) — «Новая и новейшая история», 1975, № 4, с. 107—121.
6. Борисов Ю. В. Советско-французские отношения и безопасность Европы. М., Изд-во ИМО, 1960. 199 с.
7. Борисов Ю. В. Советско-французские отношения 1924—1945 гг. М., «Международные отношения», 1964. 561 с.
8. Борисов Ю. В. СССР — Франция. 45 лет дипломатических отношений. — «Международная жизнь», 1969, № 10, с. 82—90.
9. Борьба советской дипломатии за подписание пакта о ненападении между СССР и Францией. — «Международная жизнь», 1969, № 3, с. 185—195.
10. Борьба СССР за коллективную безопасность в Европе в 1933—1935 гг. (документы). — «Международная жизнь», 1963, № 6, 7, 8, 10.
11. Выгодский С. Ю. Внешняя политика СССР (1924—1929 гг.), М., «Госполитиздат», 1963. 383 с.
12. Джуманов А. Из истории советско-французских торговых отношений 1930—1936 гг. — «Общественные науки в Узбекистане», 1966, № 9, с. 40—46.
13. Документы внешней политики СССР, тт. I—XIX. М., Политиздат, 1957—1974.
14. Дунаевский В. А. и Гусев В. В. Русско-французские и советско-французские отношения в освещении советской историографии (1917—1967). — «Французский ежегодник 1967 г.» М., «Наука», 1968, с. 304—342.
15. История международных отношений внешней политики СССР 1917—1939 гг. Под ред. В. Г. Трухановского. М., Изд-во ИМО. 720 с.
16. История дипломатии т. III. М., Политиздат, 1965. 831 с.
17. Кривошеева Е. А. К вопросу о развитии франко-советских отношений (1924 г.) — «Учен. зап. Кемеровск. гос. пед. ин-та», вып. 16, 1968, с. 38—55.
18. Майский И. М. Воспоминания советского дипломата 1925—1945 гг. М., «Наука», 1971. 711 с.
19. Манфред А. З. Традиции дружбы и сотрудничества. М., «Наука», 1967. 322 с.
20. Нарочницкий А. Л. Две тенденции в развитии отношений между СССР и Францией. — «Новая и новейшая история», 1966, № 5, с. 3—22.
21. Никольская Л. С. Установление советско-французских контактов в области науки и культуры (1919—1928 гг.). — «Французский ежегодник 1970 г.» М., «Наука», 1972, с. 175—191.
22. Торез М. Все для защиты мира. Избранные произведения, т. I. М., 1959. 623 с.

А. І. МИТРАЄВ, канд. іст. наук, О. М. СУРКОВ

ДО ПИТАННЯ ПРО ОЦІНКУ МАРИНА ДРИНОВА ЯК ІСТОРИКА-СЛАВІСТА

Як відомо, Марин Дринов був не тільки видатним болгарським вченим і громадським діячем, але й видатним представником російської славістики, членом-кореспондентом Російської Академії Наук, який більше 30 років очолював кафедру слов'янознавства Харківського університету. Тому не дивно, що його громадська і науково-педагогічна діяльність досить широко ви-

світлена як у російській, так і в болгарській історіографії [11, с. 31—34].

Проте численні твори історіографів М. Дринова застаріли і не можуть задовольнити нас в методологічному і ідейно-політичному відношенні. Що ж до радянських і сучасних болгарських праць про М. Дринова, то вони надруковані здебільшого в ювілейних збірниках [11; 12] і, звичайно, не вільні від недоліків властивих такій літературі: відсутність достатньо критичного підходу до оцінки суспільно-політичних позицій і методологічних принципів вченого і, як наслідок, наявність суперечливих і спірних положень, що утруднюють оцінку М. Дринова як історика ліберально-буржуазного позитивістського напрямку в російській історіографії 70—90 рр. XIX ст.

Науково-педагогічна діяльність М. Дринова — славіста, охоплює значний проміжок часу від закінчення у 1865 р. Московського університету і до самої смерті (1906 р.). Однак із усіх дослідників діяльності М. Дринова, як історика-славіста, тільки С. Нікітін спробував дати її періодизацію. Він гадає, що в ній можна виділити два етапи, межою яких є відрядження М. Дринова до Болгарії у 1878—1879 рр. [13, с. 6]. Нам же здається, що така періодизація не відбиває усіх особливостей його вчених занять по історії слов'янських народів. На нашу думку, можна виділити три етапи у науково-дослідницькій діяльності М. Дринова як історика-славіста. Перший період відноситься до 1865—1870 рр., коли М. Дринов, живучи за кордоном, пише болгарською мовою і публікує в болгарських емігрантських виданнях перші наукові праці. У самій ранній з них «Погляд на походження болгарського народу і початок болгарської історії» (1869) він робить спробу обґрунтувати висловлену раніше П. Шафариком точку зору про слов'янську приналежність болгарської народності [6]. В творі по історії болгарської церкви він не тільки дає перше відповідаюче тогочасному рівню історичних знань викладання історії церкви в Болгарії, але й обґрунтовує історичне право болгар на відродження її незалежності [6].

Важливий результат був досягнутий ним при дослідженні рукопису «Історії слов'яноболгарської». На основі її аналізу М. Дринову вдалось довести, що родоначальником національно-культурного відродження болгарського народу треба визнати автора цього рукопису, болгарського письменника другої половини XVIII ст. Паїсія Хілендарського, а не пов'язувати відродження з іменами вчених-просвітителів початку XIX ст. Неофіта та Ю. Венеліна [6]. Висновок М. Дринова було покладено за основу усіх наступних досліджень цієї проблеми. В перший період проблематика і напрямки творів М. Дринова визначаються потребами болгарського національно-культурного відродження, і його вчена діяльність проходила за межами Росії в рамках заснованого ним, разом з іншими болгарськими просвітителами, товариства «Българско книжовно дружество», яке

стало пізніше основою Болгарської Академії наук. В цей період М. Дринов стає відомим громадськості переважно не як історик-славіст, а як діяч ліберально-буржуазної течії болгарського національно-культурного відродження, що вбачав у просвітительстві і православної церкви головне знаряддя національного виховання болгарського народу з-під турецького ярма [8].

Основні наукові праці, значення яких виходило далеко за межі болгарського національно-культурного відродження, М. Дринов створює на протязі другого періоду наукової діяльності (1870—1877 рр.), який повністю проходив у Росії, в Московському і Харківському університетах. В магістерській дисертації «Заселення Балканського півострова слов'янами» (1872 р.) він науково-дослідницьки розробляє ряд важливих положень, які цього часу існують в науці. Насамперед, це переконливе спростування поширених у той час поглядів про автохтонність слов'ян на Балканському півострові [9, с. 186—387]. Головними аргументами прихильників цієї точки зору було довільне тлумачення слов'янських географічних і племенних назв та дані старовинної етнографії Балкан [див. 2, с. 48; 18, с. 19; 1, с. 255—261]. М. Дринов критично поставився до подібних тверджень і прийшов до переконливого висновку, що більшість племенних і географічних назв не може бути віднесена до слов'янської мови. Він довів, що при допомозі свавільних «словесних штудій» ці назви можна вивести із якої завгодно мови [с. 245—246].

Завдяки цьому дослідженню М. Дринова, остаточно утверджується в славістиці і точка зору про заселення південно-східної Європи не сформованими народностями, а племенами [9, с. 271—333]. Тут же М. Дринов розкриває безпідставність свідчень Костянтина Багрянорідного про нібито мирне оселення слов'ян в межах Східноримської імперії внаслідок призначення їх імператором Іраклієм. Висновок М. Дринова про те, що слов'яни з'явилися на Балканах шляхом військових вторгень мав велике значення, оскільки завдавав удару по концепціям реакційних німецьких і деяких російських вчених, які зображали слов'ян нібито нездатними до військової організації [17, с. 1—6]. Правда М. Дринов не зміг науково переконливо відповісти на питання, чому слов'яни на відміну від германських племен, які зруйнували Рим, не відіграли аналогічної ролі у відношенні Візантії, чому утворення першої великої слов'янської держави на Балканах було пов'язане з приходом орди хана Аспаруха. Вчений обмежується лише тим, що вказує «на слабкість громадської побуту слов'ян», який, на його хибну думку, був недостатньою гарантією для забезпечення як самостійного історичного розвитку, так і державного об'єднання [9, с. 337—339]. Але все це твердження М. Дринова, що слов'янські племена міцно утвердилися на Балканах у VII ст. внаслідок тривалих воєн, назавжди увійшло в історичну науку, хоча спроба вченого віднести

початок сутичок слов'ян з Римом до часу так званих Маркоманських воєн II ст. була спростована, як безгрунтова, ще його сучасниками [15, с. 36]. М. Дринов, прагнучи довести, що слов'яни не набагато пізніше германців увійшли в сутичку з античним світом, що межі історії слов'ян належить відсунути на декілька століть назад (що в принципі вірно), у ряді випадків сам захоплюється ризикованими «словесними штудіями» [9, с. 246], які він справедливо і різко засуджував у роботах інших вчених.

Важливі наукові результати були одержані М. Дриновим під час досліджень, зв'язаних з підготовкою докторської дисертації, яка мала назву «Південні слов'яни і Візантія в X ст.» (1876 р.) [9, с. 434—579]. Вперше піддавши всебічному аналізу листи візантійського патріарха Миколи Містика, вчений зумів по-новому висвітлити історію слов'яно-візантійських відносин в X ст. Він обгрунтовано показав, що походи болгарського царя Сімеона проти Візантії переслідували мету повного підкорення Візантійської імперії [9, с. 454—467]. Правда, необхідно уточнити, в якій мірі М. Дринову належить пріоритет в дослідженні листів Миколи Містика. С. Нікітін вказує, що М. Дринов уперше ввів у науковий обіг листи патріарха [13, с. 8]. Але в дійсності першим із російських славістів звернув увагу на ці листи В. Григорович, який надрукував текст чотирьох листів Містика в одному із своїх творів [5]. Однак В. Григорович не розглядав листи, як джерело політичної історії південних слов'ян, тому що це виходило за межі його дослідження. Пізніше А. Гільфердінг використав листи вже як історичне джерело для вивчення болгаро-візантійських відносин в X ст. [3]. Але він розглядав їх без зв'язку зі змістом інших двадцяти шести листів, внаслідок чого прийшов до не досить ґрунтовних висновків [3, с. 105]. Заслуга М. Дринова насамперед у тому, що він використав усі листи в сукупності і на основі їх аналізу вперше показав видатну роль, яку відіграла Болгарія на Балканах в X ст. М. Дринов доводить, всупереч А. Гільфердінгу [3, с. 139—156], А. Черткову [19, с. 213] і С. Соловйову [16, с. 328], що осередок болгарської державності в західній частині країни зберігався, як під час походів у Болгарію Київського князя Святослава, так і під час заняття її візантійцями. Таким чином, відновлення в кінці X ст. І Болгарського царства — не результат повстання болгар проти Візантії, а наслідок переможного завершення війни Західно-Болгарської держави з Візантією [9, с. 540]. Ці висновки М. Дринова також знайшли одностайне визнання в історичній науці.

Значно слабше висвітлені М. Дриновим питання внутрішньої історії південних слов'ян, хоч і тут можна відмітити ряд досягнень, які визнаються і сучасною історіографією. Незважаючи на те, що М. Дринов не зрозумів соціальної природи боярського управління в Болгарії, все ж, на основі свідчень Костянтина

Багрянорідного, йому вдалося установити його структуру [9, с. 515—520], спростувавши тим самим думку А. Гільфердінга, що боляри були представниками родів, які допомагали Аспаруху заснувати Болгарську державу і нібито внаслідок цього поділили з ним владу [3, с. 109].

Розглядаючи богомільський рух, М. Дринов звичайно не міг розкрити його класову суть, але все ж таки він справедливо підкреслював народність богомільства і відмічав наявність у ньому соціально-політичних прагнень [9, с. 508—510], що одержало далі науково-дослідницьке обґрунтування в працях марксистів-болгарознавців [див. 1, с. 41—54; 203—204]. Саме М. Дринов, а не В. Пичета, як твердить В. Горянов [4, с. 51], уперше висловив думку про наявність у богомільстві сильного антивізантійського струменя, що підтверджують слідуючі слова М. Дринова: «Ересь богомилів була протидією візантинізму, що посилювалася після смерті Сімеона» [9, с. 512].

Дослідження М. Дринова 70-х р. мали не тільки велике наукове значення, а й сприяли зміцненню національної самосвідомості болгарського народу у визвольній боротьбі проти турецького військово-феодалного панування. Працюючи у цей час в Росії, М. Дринов не втрачає зв'язків з національно-культурним рухом болгар і приймає безпосередню участь у відродженні державності в Болгарії після визволення її російськими військами.

Деякі історики (особливо сучасний болгарський біограф М. Дринова, В. Паскалева і радянська дослідниця І. Ільчук) [див. 10, с. 10; 11, с. 47—49] вважають, що він під впливом квітневого (1876 р.) повстання болгар еволюціонує від ліберально-буржуазного просвітителя до громадського діяча, визначаючого революційний шлях визволення Болгарії від турецького панування. При цьому, звичайно, посиляються на те місце з прочитаної М. Дриновим у листопаді 1876 р. лекції «Болгарія напередодні її погрому», де він висловлює сумнів щодо швидкого визволення Болгарії в результаті просвіщення народу і схиляється до думки, що «доля здається вибрала інший шлях для звільнення багатостраждального народу — шлях кривавий, але більш прямий і короткий» [8, с. 55]. Проте М. Дринов розуміє під цим не революцію, до якої прагнули болгарські революційні демократи, а війну, війну Росії проти Турції. У цьому можна переконатися при ознайомленні з листами М. Дринова до К. Іречка: «Вірний шлях,— писав він 14 листопада 1876 року,— є війна...» І далі, в січні 1877 року: «Вся надія на Росію, яка твердо стала на цей шлях і від нього не відступить... Треба потерпіти ще один, другий місяць» [11, с. 52].

Не витримує критики і міркування про те, що «демократичні позиції» М. Дринова найяскравіше проявилися при підготовці і проголошенні Тирновської конституції» [10, с. 12]. Адже М. Дринов досить ясно висловлюється на користь монархічного устрою визволеної у 1878 році російськими військами Болгарії:

«Необмежена монархія з широким місцевим самоврядуванням (чи не відзвук це земської реформи в Росії?— А. М., О. С.)— саме та державна форма, при якій так успішно розпочалося вже створення Болгарського князівства, по моему крайньому розумінню, була б самою придатною до потреб останнього в перший період його життя» [8, с. 182]. Правда, далі він пропонує все ж обмежити владу князя, «оскільки населення князівства буде поставлено перед необхідністю обрати князем іноземного принца, який, будучи недостатньо знайомим з побутом князівства, легко може впасти в помилку» [8, с. 182].

Не можна погодитися і з тим, що М. Дринов нібито пропонував надати Народним зборам Болгарії великі повноваження [див. 10, с. 12]. В дійсності ж він вважав можливим надати Народним зборам лише «право обговорювати і готувати питання, які стосуються податкової системи, встановлення нових податків, укладення позик. По всіх інших питаннях законодавства,— писав він,— я бажав би надати тільки дорадчий голос і то тільки в тому випадку, коли князь побажає вислухати їх думку» [8, с. 183].

Можна було б продовжити перелік оцінок, які суперечать дійсному положенню речей, але й наведеного досить, щоб спростувати цілком безпідставну точку зору, «що в період утворення болгарського князівства в діяльності М. Дринова виявився вплив на нього російських і болгарських революційних демократів» [10, с. 10].

Все це свідчить про те, що суспільно-політичні погляди М. Дринова треба визнати, як це роблять, хоча і не без деякої ідеалізації, Г. Тодоров [11, с. 73] і І. Козьменко [13, с. 13], ліберально-буржуазними, далекими від революційного демократизму, що однак не принижує його прогресивного внеску в справу болгарського національно-культурного відродження, так само як і наукового значення відкриттів, зроблених ним при вивченні історії слов'янських народів. Такий висновок не суперечить напрямку діяльності М. Дринова в області слов'янознавства у третьому, і останньому, періоді його діяльності.

Характерним для третього періоду наукової діяльності М. Дринова було те, що в цей час (1879—1906 рр.) він цілком зосереджується на науково-педагогічній роботі. Проте не було б вірним стверджувати, що М. Дринов в цей час замкнувся, як-то кажуть, у «вежі із слонов'ї кості». Він співчутливо відноситься до прохання слависта Бодуена де Куртене про прийняття до Харківського університету студентів, яких було виключено з Казанського університету за політичну діяльність, рішуче виступає проти спроб реакційного професора Надлера принизити значення визволення Болгарії, тощо, але все це — в межах буржуазного лібералізму. Як професор Харківського університету він розробляє і читає майже усі дисципліни славистичного циклу [19, с. 139], виступає з рецензіями на славистичні праці

Ф. Успенського, І. Сирку, М. Попруженко та інших [7], сприяючи цим їх розвитку як вчених-славистів. Із історичних проблем, які розробляє М. Дринов у цей період, переважають невеликі сюжети з історії болгарської літератури і книгодрукування, де підтверджується раніше обґрунтований ним погляд на другу половину XVIII ст., як початковий період національно-культурного відродження Болгарії [7]. Заслугують також уваги дослідження Дринова в галузі джерелознавства, насамперед, його робота «Про деякі праці Дм. Хоматіана як історичний матеріал» [7]. Як пояснити той факт, що в третьому періоді наукової діяльності М. Дриновим не було створено фундаментальних історичних досліджень, подібних його магістерській і докторській дисертаціям? Напевно вплинула відсутність у Харкові необхідних джерел, досить похилий вік вченого і пов'язані з цим хвороби. Крім того, у буржуазному слов'янознавстві кінця XIX — початку XX ст. намітилися кризові тенденції, які виявлялися зокрема у прагненні обмежитись розробкою вузьких джерелознавчих або ж культурно-історичних сюжетів. Безперечно, що ці тенденції мали місце і в науковій діяльності М. Дринова, оскільки він належав до тієї частини ліберально-буржуазних російських славистів, які, пройшовши школу слов'янофілів, потім відходили від сповідуваних нею методологічних принципів і позицій, поступово наближаючись до позитивістського напрямку ліберально-буржуазної історіографії.

У своїх наукових працях М. Дринов, незалежно від того, в якому з періодів його діяльності вони створювались, ухилиється, як це було властиво історикам-позитивістам, від широких узагальнень і встановлення зв'язків окремих явищ з загальними тенденціями історичного розвитку. Він обмежується лише спробами пояснити досліджувані події і явища взаємодією різних факторів. Частіше всього вирішальне значення в його працях надається особі царя, полководця чи дипломата, або впливові зовнішніх обставин. Причини мирних відносин між Болгарією і Візантією у другій половині IX ст. М. Дринов бачить у миролюбних натурах їх правителів [9, с. 438]. Війни Сімеона з Візантією були викликані, на думку вченого, віроломством візантійських імператорів, з яким болгарський цар рано чи пізно мав покінчити [9, с. 440]. Піднесення в X ст. Захлум'я М. Дринов вважає результатом лише високих особистих якостей його правителя Михайла Вишевича [9, с. 482]. Перехід хорватів до державності М. Дринов зумовлює впливом чужоземного іґа, яке дало їм «можливість відчутти невігоди племінного побуту» [9, с. 473]. Виступ сербів проти болгарського панування в X ст. він розглядає лише як результат візантійських підступів, а їх ватажка Чеслава називає «вірним підручним Візантії» [9, с. 568—572].

Таким чином, хоча М. Дринову в більшості випадків, внаслідок методологічної безпорадності, і не вдавалося дати наукове

пояснення досліджуваних ним явищ, все ж таки, дякуючи різнобічній славістичній підготовці і детальному аналізу відкритих ним джерел, він зміг по-новому висвітлити багато подій з історії південних слов'ян і внести тим самим важливий доробок у розвиток слов'янської історіографії.

Звичайно, в наш час праці М. Дринова самі по собі застаріли. Розглянуті в них проблеми були висвітлені на більш високому рівні уже в дослідженнях пізніх славістів: Ф. Успенського, О. Погодіна, С. Новаковича, В. Златарського, А. Нідерле і інших.

Але більш високий рівень розвитку буржуазного слов'янознавства був досягнутий завдяки історичним дослідженням М. Дринова, які висунули його в передові лави російського слов'янознавства і підняли болгарську історіографію до загальноєвропейського рівня розвитку історичних знань другої половини XIX ст.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ангелов Д. Богомилство в Болгарии. М., 1954. 214 с.
2. Бутков П. Г. Оборона летописи Несторовой русской от навета скептиков. СПб, 1840. 462 с.
3. Гильфердинг А. Ф. Собр. соч. т. I, СПб, 1868. 442 с.
4. Горянов Б. Т., Ф. Успенский и его значение в Византиеведении. М., 1947, т. I.
5. Григорович В. И. Как выражались отношения Константинопольской церкви к окрестным народам и преимущественно к болгарам в начале X ст. Одесса, 1866 г.
6. Дринов М. Съчинения. Т. I, София, 1909 г.
7. Дринов М. Съчинения. Т. II, София, 1912 г.
8. Дринов М. Съчинения. Т. III, София, 1915 г.
9. Дринов М. Избрани съчинения. Т. I, София, 1971 г. 650 с.
10. Ильчук И. С. М. С. Дринов — поборник русского и болгарского содружества (1938—1906 гг.). Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук, Харьков, 1959. 14 с.
11. Исследования в чест на Марин Дринов. София, 1960 г. 650 с.
12. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. Харьков, 1905, с. 137—139.
13. Краткие сообщения института славяноведения. Вып. 21., М., 1957.
14. Савельев-Ростиславич Н. Новые известия о скифах, сарматах, гуннах — «Славянский сборник», СПб, 1845. 305 с.
15. Соколов М. Из древней истории болгар. СПб, 1879 г.
16. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. I, М., 1959.
17. Успенский Ф. Первые славянские монархии на северо-западе. СПб, 1873.
18. Чертков А. Д. Очерк древней истории протословен. М., 1843.
19. Чертков А. Д. Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков. М., 1851.

ГРОМАДЯНСЬКІ ВІЙНИ У ФРАНЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.
В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Громадянські війни у Франції другої половини XVI ст., які на декілька десятиліть затримали розвиток країни, являли собою боротьбу двох віросповідань — старого католицького і нового, народженого реформацією, кальвіністського або, як його називали у Франції, гугенотського. Радянські вчені вважають, що в історії Західної Європи пізнього середньовіччя ці війни — найскладніша проблема [див.: 4, с. 333; 7, с. 184, 21, с. 187].

Вивчення згаданих громадянських воєн почалося ще у XVI ст. У буржуазній літературі в оцінці суті подій того часу переважають дві майже протилежні думки. Французький історик Жюль Мішле вважає головним змістом воєн боротьбу гугенотів — виразників інтересів буржуазії — за демократію, проти абсолютизму та сил католицької реакції [17]. Російський вчений І. В. Лучицький вважав гугенотський табір реакційним, тому що він виступив проти політики дальшої централізації влади, за середньовічні вільності феодалів і міст [див.: 14, с. 5; с. 224]. Хоча табір католиків він також не ідеалізував, виявивши в його середовищі подібні до гугенотських сепаратистські прагнення [див.: 14, с. 293].

Мета даної статті — показати, як в радянській історичній літературі ця складна й заплутана буржуазними вченими проблема поступово одержала глибоко науковий, справді марксистський аналіз.

Найбільш точну характеристику подіям того часу дали основоположники марксизму. На основі зауважень в ряді робіт К. Маркса можна зробити висновок, що він вбачав у цій боротьбі не стільки релігійні, скільки політичні та матеріальні мотиви [див. 1, с. 44]. Ф. Енгельс, вивчаючи Реформацію в Німеччині, сформулював суть «релігійних воєн» XVI ст. так: «І в часи так званих релігійних воєн XVI століття мова йшла насамперед про дуже виразні матеріальні класові інтереси; ці війни так само були боротьбою класів, як і пізніші внутрішні конфлікти в Англії і Франції [2, т. 7, с. 343].

З перших кроків вивчення радянською історичною наукою цієї проблеми положення класиків марксизму визначило успіхи в її розробленні. Початком дослідження радянськими істориками громадянських воєн у Франції XVI ст. стало їх висвітлення у підручнику з історії середніх віків, який було підготовано для вузів після відомих постанов партії та уряду 1934—1936 рр. Майже одночасно вийшли в світ «Очерки истории Западной Европы XVI—XVII вв.» ленінградського вченого П. П. Щоголева і II том «Історії середніх віків» для вузів під редакцією С. Д. Сказкіна та О. Л. Вайнштейна. Спираючись на висловлю-

вання Ф. Енгельса, П. П. Щоголев пов'язав запеклу боротьбу між католиками і гугенотами з загальною кризою всієї феодальної системи і абсолютизму [див.: 21, с. 185]. Згідно з його думкою, розповсюдження кальвінізму в південній та південно-західній Франції пояснювалося тим, що південні міста внаслідок скорочення середземноморської торгівлі опинились у важкому становищі, тому їх сепаратистські тенденції знову ожили [див.: 21, с. 185]. Дворянство цих областей, яке збідніло після революції цін, з допомогою кальвінізму намагалося поліпшити своє матеріальне становище за рахунок конфіскованих земель католицької церкви [21, с. 185—187]. Таким чином, він виявив у гугенотському таборі наявність двох класів: буржуазії і дворянства. Табір католиків, з точки зору П. П. Щоголева, був представлений тими ж класами але, якщо на початку війни вони виступають за політичну єдність Франції і абсолютну монархію [див.: 21, с. 189], то в міру їх розвитку в католицькому таборі верх беруть прихильники станової монархії. Тому для П. П. Щоголева громадянські війни — це боротьба двох дворянсько-буржуазних угруповань за владу, причому католики борються за владу у загальнофранцузькому масштабі, а гугеноти прагнуть відокремитися у самостійну державу [див.: 21, с. 189]. Керуючою силою в обох таборах, за думкою П. П. Щоголева, було дворянство. Ленінградський історик не вважає весь гугенотський рух проявом феодальної реакції, він справедливо відзначає відносну прогресивність гугенотства хоча б тому, що воно розорвало католицьку церкву [див. 21, с. 191]. Історично прогресивним, з точки зору П. П. Щоголева, був тільки антифеодальний селянський рух [див.: 21, с. 190—191]. Але селянські повстання мали ізольований характер, і по справедливому твердженню історика в країні ще не склалися передумови для буржуазної революції [див. 21, с. 190]. Селянські повстання, згідно його концепції змусили дворянство та буржуазію піти на компроміс, який і набув форми відновлення абсолютизму [див.: 21, с. 190, 203]. Перемогу Генріха IV П. П. Щоголев розглядає тільки як перемогу дворянського класу за рахунок буржуазії і верхівки феодальної знаті [див.: 21, с. 205]. Не зважаючи на деякий схематизм, на відсутність з'ясування причин еволюції католицького табору, на декларативність міркування відносно характеру перемоги Генріха IV, концепція П. П. Щоголева мала позитивне значення: він висвітлив складність і суперечність громадянських воєн, пов'язав їх походження з економічними процесами, відзначив велику роль народних рухів і категорично відкинув твердження багатьох західних істориків про буржуазно-революційний характер гугенотства, хоча визнав за останнім і деякі прогресивні риси.

В «Історії середніх віків» розділ про Францію XVI ст. написав відомий радянський вчений С. Д. Сказкін. Він трактував боротьбу католиків та гугенотів як боротьбу прихильників

і ворогів політичної централізації Франції. Через це табір католиків беззастережно визначався як прогресивний, бо він виступав під лозунгом «Єдиний король, єдина віра, єдина Франція» [5, с. 286], а табір гугенотів—як реакційний [див.: 5, с. 293], незважаючи на його виступ проти католицької церкви. В подальших виданнях підручника трактування цих подій різко змінилося і в останньому виданні (як і в I-му т. «Истории Франции») обидва табори дістають оцінку феодально-аристократичних, реакційних, що виступили проти абсолютизму двома суперницькими кліками [див.: 6, с. 256; 7, с. 191].

Що ж до буржуазії, то вона, на думку С. Д. Сказкіна, приєдналася до антифеодальної опозиції експлуатованих мас селянства та плебейства [див.: 6, с. 255]. Таким чином, питання про характер громадянських воєн стало до того заплутаним, що В. Ф. Семенов у своїй «Истории средних веков» зовсім відмовився від будь-яких оцінок та характеристик, висвітлюючи тільки історичну канву подій [див.: 20, с. 336—370]. Стало очевидним, що тільки глибоке дослідження соціально-економічного розвитку Франції XVI ст. може дати вірне пояснення суті кризи, яка охопила країну.

Дослідження, вперше в історичній науці присвячене специфіці первісного нагромадження капіталу у Франції, яке на базі ретельного вивчення величезного фактичного матеріалу дало нову, науково обгрунтовану інтерпретацію важливих питань економічної і політичної історії Франції, в тому числі і громадянських воєн другої половини XVI ст., належить лєнінградському історику О. Д. Люблінській. Дослідження було надруковане у 1959 р. під назвою «Франция в начале XVII века (1610—1620)». Монографія набула широкого визнання в нашій країні [див. 4, с. 156; 19, с. 275, с. 288], її видали в Англії. Але в надрукованих рецензіях не було сказано про створену О. Д. Люблінською концепцію громадянських воєн у Франції другої половини XVI ст., оскільки не вони були головним об'єктом вивчення.

У досить стислому вигляді концепцію О. Д. Люблінської, яка свідчить про великі успіхи радянської історичної науки, можна викласти таким чином. Успішний розвиток капіталістичних відносин та посилення абсолютизму у першій половині XVI ст. сприяли формуванню нової соціальної структури Франції. Блискучий аналіз французького суспільства, який зроблено в праці, значною мірою обумовив можливість правильного розуміння кризи другої половини XVI ст. О. Д. Люблінська довела, що поряд зі старим феодальним станом, який на початку XVI ст. поділився на феодальну знать та родове дворянство, у Франції з'явилися нові дворяни, буржуазного походження, які за своїм становищем найбільш енергійно підтримували політику дальшого укріплення центральної влади. Нове дворянство переважало на півночі Франції і було постійною соціальною опорою монар-

хії. За період кризи абсолютизм втратив підтримку тільки старого родового дворянства, яке приєдналося до його головного політичного суперника — феодальної знаті і тим самим дало їй можливість почати війну проти короля [див.: 16, с. 94].

В монографії О. Д. Люблінської є матеріал, який доводить існування ще одного стану — чиновництва, що так само як і нове дворянство було вірним королівській владі на протязі усієї кризи XVI ст. [див.: 16, с. 94]. Таким чином, були виявлені ті соціальні верстви, завдяки яким абсолютизм вийшов переможцем у боротьбі.

Дуже цінним здається аналіз положення та політичної програми торговельно-промислової буржуазії. Автор робить висновок, що цей клас у значній мірі потребував підтримки з боку абсолютизму, через це його відхід у табір ворогів короля був тимчасовим [див.: 16, с. 94]. Міста південної Франції приєдналися до антиабсолютистського табору тому, що мали відносно слабкі зв'язки з внутрішнім ринком та ще сподівалися позбавитись тяжкого податкового гніту [див.: 15, с. 78]. Буржуазія домоглася незалежності міст, але в союзі з реакційними станами: феодальною знаттю та родовим дворянством, а це свідчило про наявність в ній старої бюргерської природи. В ході громадянських воєн виявилось, що послаблення королівської влади сприяло виникненню в країні феодальної анархії та могутнього руху народних мас. Гугенотські міста не мали достатніх сил для захисту інтересів Франції на світовому ринку, тому здійснення програми муніципальних вільностей підривало основи буржуазної економіки. В результаті буржуазія обох віросповідань звернула свої погляди до короля [див.: 15, с. 80]. На думку О. Д. Люблінської, громадянські війни були дуже важливою віхою в політичному розвитку буржуазії, в їх вогні зникла бюргерська природа цього класу: буржуазія визріла для розуміння переваг централізованої держави і необхідності жертвувати своїми грошима заради загального панування буржуазії в умовах абсолютної монархії [2]. Це надзвичайно цікаве спостереження історика в значній мірі пояснює поведінку французької буржуазії у громадянських війнах другої половини XVI ст.

Робота О. Д. Люблінської вигідно відрізняється від попередніх тим, що в ній розкривається велика роль народного руху не тільки в кінці боротьби, але й на всьому її протязі. Знайдені в ДПБ ім. Салтикова-Щедріна у відділі рукописів документи стверджують це положення [див.: 3, с. 5]. Частина документів, яка охоплює 1561—1563 рр., уже опублікована. Їх вивчення допомогло уточнити час початку громадянських воєн: замість 1562 р. — кінець 1559 [див.: 3, с. 6].

Таким чином, характерна особливість концепції О. Д. Люблінської полягає в тому, що на перший план при аналізі воєн виступили економічні інтереси, які майже зовсім витіснили релігійний елемент, і народні маси, від поведінки котрих в значній

мірі залежав результат воєн. Концепція вперше прояснила дуже складні події та спростувала багато невірних тверджень, що мали місце в літературі. Вона є значним вкладом у розробку даної проблеми і у вивчення історії Франції XVI ст.

Серед радянських істориків концепція О. Д. Люблінської знайшла послідовників. Так, В. І. Райцес займається вивченням соціально-економічних передумов громадянських воєн. Солідні джерела, статистичні таблиці показують, що у південно-західних районах Франції на початок XVI ст. грошова рента витіснила натуральну в усіх сеньоріях [див.: 18, с. 137]. У зв'язку з революцією цін реальна вартість ренти різко знизилась і через те, що політика королівської влади та міст заважала дворянам підвищити грошовий ценз, вони почали шукати засобів вирішення фінансової кризи поза межами сеньорії. Головним засобом стала секуляризація церковних земель. Таким чином, у праці В. І. Райцеса була обґрунтована чисто економічна причина, що заохотила велику кількість південного дворянства до гугенотства.

Кишинівський історик Р. Ю. Енгельгардт у деяких статтях, пов'язаних з історією громадянських воєн, намагається спростувати твердження про реакційність гугенотського табору на протязі всього його існування. Автор вважає, що в 80-ті роки XVI ст. частина гугенотів змінила своє відношення до абсолютизму настільки, що почала підтримувати Генріха Бурбона у його прагненні до встановлення сильної влади та припинення анархії в країні [див.: 22, с. 60—67]. При цьому вони намагаються зберегти і деякі завоювані привілеї. Аналізуючи діяльність одного з керівників французьких гугенотів Дюплессі-Морне, автор приводить багато фактів, сприяючих розумінню їх політики цього періоду, частково проливаючи світло також на особливості виданого Генріхом IV Нантського едикту, який поклав у 1598 р. кінець громадянським війнам [див.: 22, с. 71].

Але найбільш успішно над вивченням цього питання працює учень О. Д. Люблінської — львівський історик А. О. Лозинський. Зосереджуючи свою увагу на подіях у Парижі в останній період воєн (1588—1596 рр.), він дає цікавий аналіз соціальної структури столиці. Так, автор твердить, що торговельно-промислова буржуазія та чиновництво — це різні соціальні верстви, які відрізняються політичними програмами [див.: 10, с. 194—196]. Великий інтерес викликає аналіз А. О. Лозинським становища дрібної буржуазії та міських низів Парижу. Відзначаючи його погіршення у зв'язку з революцією цін, голодом, дорожнечею, автор все ж вважає, що міські низи виступали не проти підприємців-буржуа, а проти феодално-абсолютистської держави та його важливої опори в ті часи — чиновництва [див. 10, с. 200]. Вивчаючи повстання проти короля в Парижі 12 травня 1588 р. А. О. Лозинський відмічає, що воно було народним, але його плоти пожала буржуазія, яка, завдяки цьому, прибрала до рук

паризький муніципалітет [див.: 8, с. 68]. Після цього розгортається боротьба між буржуазією та міськими низами, які нічого не одержали від зміни влади.

А. О. Лозинський твердить, що боротьба міського плебейства проти абсолютизму та антиурядові виступи буржуазії відрізняються принципово: перша мала антифеодальний характер, другі — бюргерські тенденції [див.: 8, с. 68; 11, с. 104]. У центрі праць А. О. Лозинського, і в цьому їх значення, знаходяться народні маси столиці; спростовуючи концепції буржуазних істориків, він намагається показати дійсну роль народу на останньому етапі воєн, через це аналізує діяльність в Парижі створеної дрібною буржуазією та плебейством організації «Комітет 16», висовуючи на перший план її революційно-демократичний характер [12].

Підводячи підсумки розробці проблеми громадянських воєн у Франції XVI ст. в радянській історіографії, треба як безумовне досягнення, підкреслити те, що радянські вчені висвітлили причини та класовий характер воєн, довели, що релігійний момент не відігравав вирішальної ролі у боротьбі між католиками та гугенотами і, через це, відмовилися від терміну «релігійні війни». Вони внесли уточнення в датування початку воєн, що підкреслило роль народного руху у виникненні кризи французького абсолютизму. Радянські історики не вважають можливим визначити один табір реакційним, а другий — прогресивним, бо таке визначення спрощує складність переплетіння класових інтересів та перекручує суть руху в цілому. Вони по-новому висвітлили окремі питання громадянських воєн. Наприклад, історію Паризької Ліги, повстання 12 травня 1588 р. та діяльність «Комітету 16», останнім часом — навіть таку невивчену область, як питання про населення Парижу в той період у демографічному плані. Публікація документів з історії громадянських воєн (зараз закінчується підготовка II тому) — це важливий вклад радянських спеціалістів у розробку даної проблеми.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. К. Маркс. Хронологические выписки. Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VIII.
2. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Изд. 2-е.
3. Документы по истории гражданских войн во Франции (1561—1563). Под ред. проф. А. Д. Люблинской, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1962.
4. Вайнштейн О. Л. История советской медиэвистики. Л., «Наука», 1968.
5. Історія середніх віків. Під ред. С. Д. Сказкіна і О. Л. Вайнштейна, т. II. Київ, 1940.
6. История средних веков. Под ред. С. Д. Сказкина, т. II, М., Изд-во «Высшая школа», 1966.
7. История Франции. Под ред. А. З. Манфреда, т. I, М., «Наука», 1972.
8. Лозинский А. А. Парижская лига и день баррикад.— «Учен. зап. Львов. ун-та», 1957, т. 18, вып. 8.
9. Лозинский А. А. О командном составе парижской милиции в период господства Лиги. Изд-во Львов. ун-та, 1957.

10. Лозинский А. А. Париж накануне народного восстания 12 мая 1588 «Учен. зап. Львов. ун-та», 1961, т. XXV, вып. 5.
11. Лозинський А. А. Народне повстання у Парижі в грудні 1588. В кн.: Доп. та повідом. Львів. держ. ун-ту, 1956, вип. 5, ч. I.
12. Лозинський А. О. Про владу в Парижі в 1589 р.—«Вісн. Львів. ун-ту. Іст.», 1965, вип. 3.
13. Лозинський А. О. Ліга в дворянській і буржуазній історіографії кінця XVI — середини XIX ст.— «Вісн. Львів. ун-ту. Сер. істр.» 1975, вип. 11.
14. Лучицкий И. В. Католическая Лига и кальвинисты во Франции. Киев, Изд-во АН УССР, 1977.
15. Люблинская А. Д. Франция в начале XVII века (1610—1620). Изд-во Ленингр. ун-та, 1959.
16. Люблинская А. Д., Прицкер Д. П., Кузьмин М. Н. Очерки истории Франции с древнейших времен до первой мировой войны. Изд-во Ленингр. ун-та, 1959.
17. Мишле Ж. Реформа СПб. 1861.
18. Райцес В. И. Развитие феодальной сеньории на юго-западе Франции в XIV—XVI вв. (к вопросу о социально-экономических предпосылках гражданских войн).— «Учен. зап. Ленингр. ун-та. Сер. ист. наук», 1958, вып. 28.
19. Рогинская А. Е., Сказкин С. Д., Молдавская М. А. Сб. «Средние века», М., Изд-во «Наука», 1963, вып. 23.
20. Семенова В. Ф. История средних веков. М., Учпедгиз, 1951.
21. Щеголев П. П. Очерки истории Западной Европы XVI—XVII вв. Л., Соцэкгиз, 1938.
22. Энгельгардт Р. Ю. Дюплесси-Морне и гугеноты в конце XVI и в начале XVII вв.— «Учен. зап. Кишинев. ун-та», 1958, т. XXXV.

Ю. В. БУЙНОВ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ БОНДАРИХИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Великим досягненням радянської археології є відкриття і дослідження на півдні Східної Європи культури передкіфської доби кінець II — початок I тис. до н. е. Саме у цей час починається процес поступового впровадження, а потім широкого освоєння і утвердження панування заліза.

Серед культур передкіфської доби на півдні Східної Європи визначне місце посідає бондарихинська, яка розвивалась на території Лівобережжя в лісостеповій та частково степовій зонах. Мета нашої статті полягає в тому, щоб показати стан вивчення пам'яток цієї культури і зв'язаних з цим питань, а почасти і в тому, щоб визначити можливі напрямки їх дальшого дослідження.

Бондарихинська культура відноситься до числа недавно відкритих. Найперші пам'ятки, про які у нас є відомості, були знайдені ще у 30-ті роки нашого століття в процесі археологічних розвідок М. В. Сібілева у басейні Сів. Дінця [див. 1, с. 16—20]. Серед добутих матеріалів великий інтерес викликають знахідки місяцеподібних кварцитових серпів та зернотерки з розтиральниками. У середині 30-х років при охоронних розкопках у Белгородській області на березі р. Оскол біля с. Шелаєво М. Є. Фосс виявила окремі нашарування бондарихинської культури [див. 2, с. 161—164]. Багато цінного матеріалу було здобу-

то І. Ф. Левицьким під час розкопок поселення біля с. Безлюдівка, що під Харковом, у 1939 р. У повоєнні роки йому вдалося відкрити кілька поселень і навіть два могильники біля ст. Основа [див. 3, с. 5, 19]. Культурний шар з бондарихинськими залишками був виявлений І. Ф. Левицьким і на поселенні біля с. Мерефа, але не в процесі розкопок, а при спорудженні дороги [4]. У ці ж роки археологічними розвідками різних експедицій були відкриті ще деякі пам'ятки, які відносяться зараз до бондарихинської культури. Усі ці знахідки старожитностей мали велике значення, але ніхто з дослідників не підозрював, що їх треба виділити у одну культуру.

Виділення бондарихинської культури відбулося тільки на початку 50-х років. У 1950—1951 рр. і в наступні роки Б. А. Шрамко дослідив поселення біля В. Данилівки, Хмаровки (Шмаровки), Мерефи та Основи, які дали йому змогу говорити про нову, раніше невідому групу пам'яток [див. 5, с. 17—27]. У цей же час на Харківщині працювала експедиція інституту Археології АН УРСР під керівництвом Д. Я. Телегіна. У 1951 році Д. Я. Телегін, досліджуючи неолітичне поселення в урочищі Бондариха, поблизу м. Ізюма, на лівому березі Сів. Дінця, виявив напівземлянку, де були знайдені фрагменти кераміки, матриці для відливки шестигранних кельтів, зернотерки та кілька крем'яних вкладишів до серпів. Матеріали цих розкопок, а також розвідки на р. Оскол дали можливість виділити окрему групу пам'яток бондарихинського типу [див. 6, с. 75—84]. У 1953 р. на поселенні в уроч. Бондариха розкопки продовжила В. А. Ільїнська, яка і об'єднала відомі їй на той час пам'ятки цього типу під назвою бондарихинської культури [див. 7, с. 57—63].

П'ятидесяти роки — період досить широкого польового дослідження бондарихинських пам'яток. С. М. Одинцова та А. Ф. Євмінова відкрили їх у Белгородській області по берегах р. Ворскли [див.: 8, с. 84—86]. Цікавий комплекс бондарихинської культури знайшла Є. В. Махно під час розкопок ранньослов'янського поселення біля с. Беседівка на Сумщині [див. 9, с. 141]. Десятки нових пам'яток на території Харківської, Белгородської, Полтавської та Сумської областей було відкрито скіфослов'янською експедицією ХДУ під керівництвом Б. А. Шрамко. Особливий інтерес викликають результати охоронних розкопок В. А. Ільїнською бондарихинського поселення біля с. Оскол [див. 10, с. 80—84]. Г. Т. Ковпаненко біля сел Хухра і Ніцаха у басейні р. Ворскли [див. 11, с. 95—98]. Ці розкопки дали великий і різноманітний матеріал про житлобудівництво і господарство бондарихинських племен, і вперше поставили питання про їх культурно-історичні зв'язки з населенням Правобережжя у чорноліський час.

У наступне десятиріччя польові дослідження пам'яток бондарихинської культури носили випадковий характер. Вони

обмежувалися лише обслідуванням пам'яток, їх реєструванням та збиранням матеріалів на поверхні. Виняток становить розвідка у 1966 році, розпочата В. А. Ільїнською та О. І. Тереножкіним по течії р. Псла від с. Сорочинці до с. Миропілля на кордоні з РРФСР, головною метою якої було одержання нових даних про бондарихинську культуру [див. 12, с. 85—101]. Результатом цієї розвідки виявилось відкриття більше десятка нових поселень бондарихинського типу.

Починаючи з 1970 р., у польовому дослідженні пам'яток бондарихинської культури намітилося деяке поживавлення. Насамперед слід вказати на охоронні розкопки Б. А. Шрамком трьох найпізніших поселень: Трав'янське-І на р. Харків, Петровське та Лугове на р. Мерлі [13, с. 324—325]. Матеріали цих розкопок мають велике значення для розуміння характеру бондарихинської культури на заключному етапі її розвитку. В останні роки поступають відомості про відкриття великої кількості нових поселень по берегам р. Сів. Дінця і особливо у його пониззі, що уточнює територію розповсюдження бондарихинської культури [див. 14, с. 251, 15, с. 361].

Значний матеріал здобув і автор даної статті в процесі досліджень у басейні Сів. Дінця, самим важливим результатом яких було відкриття і часткове вивчення у 1975—1976 рр. ґрунтового могильника бондарихинської культури біля с. Тимченки на р. Мжі, що дає можливість віднести до бондарихинських ще кілька поховальних пам'яток невизначеної культурної належності, знайдених ще раніше [16].

Закінчуючи коротку характеристику польових досліджень бондарихинської культури, слід відмітити слідуюче: розкопками було охоплено біля десятка поселень, загальна розкрита площа котрих ненабагато перевищує 2 тис. кв. м., у той час, коли науці відомо більше як про сто поселень. Таке становище археологічного дослідження бондарихинських пам'яток не можна вважати задовільним.

Під час розкопок перед дослідниками закономірно встав цілий ряд питань: час існування культури, її походження і історична доля, господарство та культурно-історичні зв'язки. Розглядаючи різні точки зору по цим питанням, ми ще раз переконалися, що головною причиною, інколи різких, розходжень є недостатнє польове дослідження пам'яток.

За визначення хронології бондарихинської культури бралися кілька дослідників. В. А. Ільїнська у своїх працях по-різному датує її: X—VIII ст. до н. е. [див. 17, 35, 37]; XI — поч. VII ст. до н. е. [див. 12, с. 93—94]. О. І. Тереножкін вказує на XI—IX ст. до н. е. [див. 18, с. 73—74]. Таке розходження було викликане використанням різних пам'яток, або їх неповним обліком. Так О. І. Тереножкін у своїй праці, присвяченій хронології передскіфської доби, звернув увагу на бондарихинську культуру, але

не використав повною мірою матеріали поселень Хухра та Хмарівка, датовані VIII — початком VII ст. до н. е.

З питанням про походження культури зв'язана і її друга назва — «мар'янівсько-бондарихинська», яка виникла у ході дослідження. Вивчаючи бондарихинські пам'ятки, В. А. Ільїнська прийшла до висновку, що вони генетично пов'язані з пам'ятками типу знайдених біля с. Малих Будок, які у свою чергу були поєднані з мар'янівською культурою [див. 28, с. 38—44]. Слід зазначити, що назва «мар'янівсько-бондарихинська» культура невдала, тому що вона об'єднує пам'ятки, зв'язок між котрими гіпотетичний, а різниця помітна. Така гіпотеза про походження бондарихинської культури була висловлена ще у 1955 році і ґрунтувалась тільки на деякій подібності посуду цих груп пам'яток, чого явно недостатньо для серйозних етногенетичних висновків. Під час розвідок у 1966 р. В. А. Ільїнська знайшла на Пслі декілька пунктів, які мали стратиграфічно пов'язані між собою відкладення малобудківської та бондарихинської культур [див. 12, с. 87—92]. Але для переконливих висновків необхідно провести розкопки широкою площею, а не обмежуватися даними розвідки.

Існує в літературі точка зору по цьому питанню, яка близька нашій, висловлена Б. М. Граковим в його монографії «Скифи». Вона полягає у тому, що складення бондарихинської культури відбулося в результаті злиття прийшлих племен зрубної культури з місцевим населенням по культурі близьким до «окських неолітичних» племен [див. 19, с. 134]. Б. М. Граков спеціально не займався вивченням бондарихинської культури і не пояснював, що він розумів під «окським неолітом» на території Лівобережжя, тому неможливо повністю зрозуміти його висновки.

Найбільш актуальне питання історії племен бондарихинської культури пов'язане з їх історичною долею. Зараз по цьому питанню існує дві гіпотези. Згідно першій, бондарихинські племена були витиснуті прийшлими на Десну і Сейм у VII ст. до н. е. скифами-землеробами, де відбулося складення юхнівської культури. Прихильники другої гіпотези вважають бондарихинську культуру однією з основ складення місцевої культури скіфської доби, яка належала нескіфським племенам будинів та меленхленів. Перша точка зору була висловлена В. А. Ільїнською і знайшла спочатку багатьох прихильників. Але в останній час дослідники юхнівської культури починають заперечувати такий генетичний зв'язок. Так В. П. Левенок, який раніше це припускав, висловив думку, що у складенні юхнівської культури прийняли участь не стільки бондарихинські, скільки племена чорноліської культури, які переселилися спочатку в басейн Ворскли, а потім під тиском скіфів — на Десну і Сейм [див. 20, с. 79—96]. Негативно віднеслись до генетичного зв'язку бондарихинської та юхнівської культури, і такі дослідники, як В. А. Падін [див. 21,

с. 137—150], В. В. Седов [див. 22, с. 58], Ф. М. Заверняев [див. 23, с. 69]. У відповідь В. А. Ільїнська написала нову статтю, в якій не відмовилась від своїх поглядів, а лише уточнила, що бондарихинська культура генетично пов'язана не з усією юхнівською культурою, а тільки з її локальним варіантом, представленим пам'ятками типу городища Кузіна Гора [див. 12, с. 95—96].

Друга гіпотеза про долю бондарихинської культури складалася поступово, у процесі дослідження не тільки її пам'яток, а і пам'яток скіфського часу на території Лівобережного Лісостепу. Так, П. Д. Ліберов першим помітив численні риси схожості між керамікою цих пам'яток [див. 24, с. 71]. Думку про їх генетичний зв'язок висловив і Б. М. Граков [див. 19, с. 134]. Пізніше, але більш чітко і послідовно, цю точку зору висловив Б. А. Шрамко у своїй спеціальній статті [див. 25, с. 154—161]. На основі новіших даних він переконливо доказує, що культура скіфського часу у Лівобережному Лісостепу склалась не в середині VI ст. до н. е., а на початку VII ст. до н. е. Використовуючи матеріали самих ранніх пам'яток скіфського часу (Більського, Басівського, Люботинського городищ), він зробив висновок про те, що і головні типи бондарихинського посуду представлені в керамічних комплексах цих пам'яток, спростувавши таким чином висновок В. А. Ільїнської про відсутність всякої схожості між ними. Помилка В. А. Ільїнської, у цьому відношенні, полягає в порівнянні хронологічно віддалених керамічних комплексів раннього поселення в урочищі Бондариха з керамікою скіфського часу VI—V ст. до н. е. Про участь бондарихинських племен у створенні місцевої культури скіфського часу свідчить згідно роботі Б. А. Шрамка і єдність території та єдині господарські традиції [див. 25, с. 161].

Незважаючи на існуючий у розпорядженні дослідників матеріал, далеко не повністю вивчена і господарча діяльність племен бондарихинської культури. Усі дослідники обмежуються тільки загальною вказівкою на землеробсько-скотарський тип господарства та окремі домашні промисли, наявність місцевої обробки кольорових металів та появу залізних виробів. Зовсім не вивчена також основа культурно-економічних зв'язків бондарихинських племен. До того ж і в наявних скупих свідченнях є неточності. Так, С. М. Бібіков, вивчаючи крем'яні вкладиші до серпів, зробив висновок про примітивність землеробства бондарихинських племен [див. 26, с. 23]. Такий висновок викликає заперечення, тому що наявність крем'яних вкладишів не може розглядатись як ознака примітивності. Такі вкладиші використовували племена розвинутої пізньозрубної культури водночас з бронзовими серпами. Не дають об'єктивного уявлення про скотарство у бондарихинських племен і наведені Г. Т. Ковпаненком [див. 27, с. 33] остеологічні дані, які походять з багаточислових поселень. Наявність білих плям, спірних питань

у вивченні бондарихинської культури потребує залучення до роботи над цим не окремих дослідників, а цілого колективу. При цьому головне наукове завдання повинне полягати, на наш погляд, в уточненні хронології культури, в глибокому вивченні питань її походження, у всебічному дослідженні господарської діяльності та історичної долі бондарихинських племен.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. «Старовинності Ізюмщини». Вип. 3. Ізюм, 1923, с. 16—20.
2. Фосс М. Е. Валуйский район, 1935 г. — В кн.: Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг., М.—Л., 1951, с. 161—164.
3. Левицкий И. Ф. Археологические исследования на территории м. Харкова та його околицях в 1946 р. Короткий звіт.— Науковий архів (НА) ІА АН УРСР. 22 с.
4. Телегін Д. Я. Мерефанское поселение. Харьков, 1950. 82 с.
5. Шрамко Б. А. Новые памятники предскифского времени на Северском Донце — «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР» (КСИИМК), вып. 67. 1957, с. 17—27.
6. Телегін Д. Я. Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці (1950—1951 рр.).— «Археологічні пам'ятки УРСР» (АП), т. 6. 1956, с. 75—84.
7. Ільїнська В. А. Нові дані про пам'ятки епохи бронзи в Лівобережному Лісостепу.— «Археологія», т. 10. 1957, с. 50—64.
8. Евминова А. Ф. Поселения поздней бронзы верхнего течения р. Ворсклы.— «Краткие сообщения Института археологии АН УССР» (КСИА), вып. 11, 1961, с. 84—86.
9. Махно Є. В. Нові пам'ятки епохи бронзи в Київській та Сумській областях.— «Археологія», т. 10. 1957, с. 141—145.
10. Ильинская В. А. Раскопки поселения бондарихинской культуры у Ст. Оскола.— КСИА, вып. 8, 1959, с. 80—84.
11. Ковпаненко Г. Т. Поселения периода поздней бронзы и раннего железа поблизу Охтирки.— «Археологія», т. 11. 1957, с. 95—105.
12. Ильинская В. А. Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры.— «Советская археология» (СА), № 2, 1969, с. 85—101.
13. Михеев В. К., Моруженко А. А., Шрамко Б. А. Исследования в бассейне р. Мерлы.— «Археологические исследования 1974 года» (АО).
14. Бородулин В. Г. Исследование в зоне затопления Краснопавловского водохранилища.— АО 1973 г., М., 1974, с. 250—251.
15. Шаталин Ю. А. Раскопки курганов у г. Лисичанска.— АО 1973 г., М., 1974, с. 361.
16. Буйнов Ю. В. Отчет об археологических исследованиях Харьковской ОблДЭТС в 1975 г. На ІА АН УССР. 23 с.
17. Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века. — СА, № 1, 1961, с. 26—45.
18. Тереножкин А. И. Основы хронологии предскифского периода — СА, № 1, 1965, с. 63—85.
19. Граков Б. Н. Скифы. М., 1971. 170 с.
20. Левенок В. П. Юхновская культура (ее происхождение и развитие). — СА, № 3, 1963, с. 79—96.
21. Падин В. А. Юхновские поселения Средней Десны.— СА, № 2, 1966, с. 137—150.
22. Седов В. В. Балто-иранский контакт в днепровском Левобережье.— СА, № 4, 1965, с. 52—62.
23. Заверняев Ф. М. Поселения эпохи бронзы на Десне.— КСИА, вып. 10. 1960, с. 64—71.

24. Либеров П. Д. Памятники скифского времени бассейна Северного Донца. — МИА, № 113, М., 1962, с. 5—85.

25. Шрамко Б. А. Походження племен раннього залізного віку на території лісостепового Лівобережжя України. — В кн.: Питання історії народів СРСР, вип. 14. Харків, 1972, с. 153—163.

26. Бибииков С. Н. Из истории каменных серпов на Юго-Востоке Европы — СА, № 3. 1962, с. 3—24.

27. Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967. 188 с.

О. Г. ДЯЧЕНКО

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК У БАСЕЙНІ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

Із слов'янським населенням басейну Сів. Дінця I — початку II тисячоліть н. е. в літературі пов'язуються черняхівська, пеньківська, роменська та давньоруська археологічні культури. Як відомо, слов'янська належність пам'яток роменського типу не викликає сумнівів у дослідників [див. 27, с. 146], але навколо проблеми етнічної інтерпретації черняхівських і пеньківських старожитностей ведеться тривала і гостра дискусія. У зв'язку з цим, необхідно підкреслити, що термін «слов'янські» по відношенню до них в даній статті має умовний характер.

Історію вивчення слов'янських пам'яток на Дінці можна поділити на кілька етапів. Початок їх дослідженню поклав у 1838—39 рр. краєзнавець В. В. Пассек розвідками на Донецькому городищі, під час яких він оглянув стародавній рів і склав схематичний план укріплення [див. 20, с. 211—216]. Що ж до побутових решток, то вони не привернули особливої уваги В. В. Пассека. Однак заслугою цього дослідника є те, що він вперше цілком обгрунтовано ототожнив обстежене поселення з Донецьким городищем «Книги Большому Чертежу» [1, с. 71] і прийшов до вірного висновку, що це залишки давньоруського міста Дінця, відомого нам за Іпатіївським літописом [див. 3, с. 134]. Тим самим була зроблена успішна спроба археологічного підтвердження писемних свідчень з історії придінецьких слов'ян.

Місцевими слов'янськими старожитностями цікавилися також видатні професори Харківського університету дореволюційного періоду Д. І. Багалій, В. Є. Данилевич та Ю. І. Морозов, Д. І. Багалій ще перед Московським Археологічним з'їздом 1890 р. виконав велику роботу по збиранню, систематизації та картографуванню археологічних пам'яток Харківської губернії, серед яких виділялись і слов'янські. Останні по знахідкам монет він відніс до хозарсько-слов'янської епохи, вважаючи, що слов'яноноруському населенню тут належали всі відомі на той час 42 городища. Переважна більшість їх, на думку Д. І. Багалія, є залишками давньоруських міст. Дослідник навіть не підозрював, що в числі цих поселень могли бути скіфські або ран-

ньосередньовічні, безпосередньо не пов'язані з історією слов'ян.

Визначною подією в археологічному дослідженні Харківщини стала публікація в 1905 р. нової «Археологической карты Харьковской губернии», яку склав Д. І. Багалій [6]. Поряд із старожитностями різних епох в ній стисло характеризувались з урахуванням новіших фактів і городища слов'янського населення басейну Сів. Дінця [див. 6, с. 9—10, 32—33]. По суті, ця довідково-картографічна праця підвела підсумки вивченню даної теми в дореволюційній російській археології як з боку залучення археологічного матеріалу, так і його історичного осмислення.

Отже, період 1838—1905 рр. слід визначити як етап початкового нагромадження джерел по слов'янській культурі зазначеної території, для якого характерний поступовий перехід від краєзнавчих робіт до професійних польових досліджень пам'яток та їх інтерпретації. Але внаслідок обмеженості останніх, дореволюційна археологія поверхово висвітлювала історію приднієцьких слов'ян, загалом не виходячи за рамки X—XIII ст., в той час як ранньослов'янська культура додержавної епохи залишалась невідомою науці.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції інтерес до слов'янських пам'яток у басейні Сів. Дінця значно посилювався. В 20-х роках розпочався новий етап їх вивчення. Археологічними дослідженнями на Харківщині тоді керував проф. О. С. Федоровський. Ще у 1918 р. в узагальнюючому нарисі по археології Харківської губернії він відніс появу слов'янського населення в цьому районі до X—XI ст. [див. 30, с. 14—15]. У 1929 р., скориставшись земляними роботами при будівництві шосейної дороги, О. С. Федоровський розкопав кілька ділянок на посаді Донецького городища, які дали цінний матеріал давньоруського часу. Було досліджено 7 землянок, 80 зернових і господарських ям, 5 гончарських горнів, косторізну майстерню, 36 поховань XIII ст., зібрана велика колекція речей. На жаль, раптова смерть О. С. Федоровського перервала розпочату роботу і затримала своєчасну публікацію наслідків розкопок. В період Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр. матеріали розкопок майже повністю загинули від рук німецько-фашистських загарбників. Збереглися лише деякі креслення у науковому архіві ІА АН УРСР та депаспортизовані речі в фондах Харківського історичного музею.

До початку 20-х років відноситься відкриття в басейні Сів. Дінця пам'яток черняхівської культури III—IV ст. Перше поселення цього типу виявив у 1921 р. О. С. Федоровський поблизу селища Кочеток Чугуївського району Харківської області [див. 14, с. 168], але тільки у 1927 р. деяка інформація про наявність полів поховань на Харківщині була опублікована в літературі [див. 31, с. 20, 69]. Як і більшість тогочасних дослідників, О. С. Федоровський інтерпретував черняхівські старожитності як ранньослов'янські. В 20-х—30-х роках вивченням цим пам'яток

на Дінці займались також Т. І. Івановська, І. Ф. Левицький, І. Н. Луцкевич, О. П. Потапов, Л. Н. Соловйов, М. К. Фукс. Їм вдалося зафіксувати близько 30 поселень та 2 могильники черняхівського типу. У 1931—33 рр. І. Н. Луцкевич провів розкопки на поселенні і могильнику в Пересічній [див. 14, с. 165—168]. Одночасно з виявленням нових пам'яток черняхівської культури в кінці 30-х років по ініціативі ІА АН УРСР розпочалося складання археологічної карти їх поширення. Ця важлива праця була перервана, однак, Великою Вітчизняною війною, під час якої в Харкові гітлерівці знищили основні колекції розвідок і розкопок довоєнного часу. Тому дані до археологічної карти черняхівської культури на території Харківщини І. Н. Луцкевич вибірково опублікував лише у 1948 р. [14]. Подаючи інформацію про відомі об'єкти, він вказав, зокрема, на близькість черняхівських пам'яток басейнів Середнього Дніпра та Дінця [див. 14, с. 177], хоча характер місцевих старожитностей уявляв не досить чітко. Про це говорить той факт, що у згаданій статті І. Н. Луцкевича поряд з черняхівськими опубліковані і сарматські пам'ятки [див. 14, с. 170—174, табл. 2], які автор сприймав за хронологічно раніший вияв культури полів поховань і пов'язував їх з носіями обряду тілопокладення.

В кінці 30-х років проблемою походження східних слов'ян Дніпровського лісостепового Лівобережжя цілеспрямовано займався І. І. Ляпушкін. З 1938 по 1951 рр. він неодноразово проводив розвідки на ріках Уди, Оскол, Орель, обстежив відомі і виявив нові ранньослов'янські поселення на городищах Мохнач і Водяне [див. 16, с. 10]. Цей дослідник перший визначив тип ранньослов'янської ліпної кераміки на Дінці і відніс її до роменської культури та окреслив східну і південну межі розповсюдження роменських пам'яток [див. 16, с. 11]. Крім роменських городищ, у 1948 р. І. І. Ляпушкін вивчав тут і селища черняхівської культури [див.: 15, с. 95—96, 163—167, 168, 170—172]. У підсумкових статтях і монографії він висловився проти слов'янської приналежності цієї категорії старожитностей не тільки в басейні Сів. Дінця, але й на території Дніпровського Лівобережжя [див. 15, с. 352].

У 1949 р. Ю. В. Кухаренко, І. Ф. Левицький та І. П. Костюченко продовжували розкопки Новопокровського могильника і частково дослідили синхронне йому поселення. Здобуті матеріали разом із фрагментарними даними довоєнних досліджень черняхівських пам'яток проаналізував Ю. В. Кухаренко в одному з розділів кандидатської дисертації [див. 13, с. 7—8]. Він виділив ранні черняхівські пам'ятки III—IV ст. і пізні — VI—VIII ст. типу Новопокровського могильника. Для останніх на думку Ю. В. Кухаренка властиве переплетіння слов'янських рис черняхівської культури III—IV ст. з пізніми елементами неслов'янських степових племен. По-іншому оцінював Новопокровський могильник І. І. Ляпушкін, котрий вважав його стра-

тиграфічно складним двох археологічних культур: черняхівської III—IV ст. та салтівської VIII—X ст. [див. 15, с. 167]. Характер цього могильника і на сьогодні залишається проблематичним.

Таким чином, з розширенням і поглибленням археологічних досліджень в 20-х—40-х роках радянським археологам вдалося відкрити у басейні Сів. Дінця найголовніші археологічні культури I тисячоліття н. е.— черняхівську та роменську, вивчення яких тісно пов'язане з проблемою етногенезу ранніх слов'ян. Але для їх характеристики кількість джерел була явно недостатньою, що й стало причиною згаданих розходжень в етнічній інтерпретації черняхівських старожитностей.

В процесі розробки даної теми найбільш плідними виступають археологічні пошуки 50-х—60-х років. Перш за все, необхідно відзначити нову групу пам'яток типу Бондарихи-2, зафіксовану Д. Я. Телегіним південніше Ізюма [28]. На селищі Бондарихи-2 досліджено житло з керамікою ранніх слов'ян, поховання, котрі автор разом з посудом Студенка—5 і аналогічних пунктів датував у публікації серединою I тисячоліття н. е. [див. 28, с. 129, 132]. Проте аналіз цих матеріалів у фондах ІА АН УРСР дозволяє визначити краще обгрунтовану дату, запропоновану для них Д. Я. Телегіним в звітах про розкопки. Там вони датуються останніми століттями до н. е. або рубежем ер [див. 4, с. 39]. Враховуючи факт раннього існування бондарихинського комплексу, не можна не звернути уваги також на типологічну спорідненість виявленої кераміки з пенківською, що вказує, можливо, на культурно-генетичний зв'язок між обома утвореннями.

У 1950 р., займаючись питанням появи слов'янського населення на південному сході, Б. О. Рибаків обстежив городища роменської культури. З 1952 р. систематичні роботи на них проводив Б. А. Шрамко. У 1952 р. він дослідив роменське житло на городищі Водяне; у 1953 р. роменські нашарування вивчались на городищі Коробові Хутори; у 1953—54 рр. Б. А. Шрамко та С. О. Плетньова розкопували роменське поселення на городищі Мохнач [див. 33, с. 296]. З 1955 р. головним об'єктом польових досліджень Скіфо-слов'янської експедиції Харківського університету стало Донецьке городище. У 1955—57 та 1959—61 рр. там вивчались захисні споруди, майже повністю була розкрита укріплена частина та значна площа на прилеглому селищі [див. 33, с. 298]. Одержано надзвичайно багатий матеріал, що хронологічно охоплює, в основному, VIII—XIII ст. і може бути еталоном роменської і давньоруської культур даної території. На жаль, більшість його до цього часу не опублікована.

Одночасно з вивченням пам'яток VIII—XIII ст. Б. А. Шрамко, В. К. Михеев та Б. П. Зайцев проводили розвідкові роботи на черняхівських поселеннях. Зібрані матеріали опрацював у 1964 р. Б. П. Зайцев [12]. У 1959—60 рр. Д. Т. Березовець,

Д. Я. Телегін, В. К. Міхеев і В. І. Митрофанова обстежили лівий берег Сів. Дінця в районі Печенізького водосховища і виявили ряд черняхівських поселень. У 1961 р. там проводилися розкопки двох городищ, котрі за визначенням В. І. Митрофанової належать до зарубинецької доби [17]. Друге селище, однак, вірніше було б віднести до черняхівського періоду, оскільки його керамічний комплекс містить характерний для III—IV ст. кружальний посуд черняхівської культури [див. 17, с. 194—195], що стратиграфічно не відділяється від ліпного.

В середині 50-х — на початку 60-х років у басейні Сів. Дінця були відкриті пам'ятки пенківського типу, які датуються дослідниками ранньосередньовічної епохою. Перше з поселень досліджував у 1953 р. Б. А. Шрамко неподалік від с. Задінецькі Хутори [див. 32, с. 125—126], а у 1961 р. групу аналогічних селищ зафіксував В. К. Міхеев на берегах Червонооскольського водосховища [див. 2, с. 12—16].

Підсумки багаторічного дослідження слов'янської культури на Дінці підвів Б. А. Шрамко у відповідних розділах монографії «Древности Северского Донца», опублікованій у 1962 р. [див. 33, с. 256—262; 292—315, 331—360]. На основі письмових і археологічних джерел він подав загальну характеристику черняхівської, роменської і давньоруської культур, з'ясував їх етнічну приналежність та господарські заняття населення. З ранніми слов'янами автор пов'язав тільки роменські старожитності, а черняхівські відніс до сармато-аланської етнічної групи.

В останні роки вивчення місцевих слов'янських пам'яток помітно поживалося. У 1969—70 рр. Б. А. Шрамко продовжив роботи на Задінецькому селищі та городищі Коробові Хутори [32]; В. К. Міхеев виявив роменське житло на посаді салтівського городища Суха Гомільша [див. 18, с. 276—179], а С. О. Плетньова дослідила 7 пенківських поховань на Дмитрівському могильнику [див. 25, с. 72—73]. Автор даної статті у 1970 р. проводив розвідки на черняхівському селищі Лянке [10], а у 1975—76 рр. досліджував пенківські поселення [див. 11, с. 323]. На одному з них, що знаходиться біля с. Занки Харківської області, розкопано три житла, близько двадцяти господарських ям, одержано цікавий речовий матеріал, який дає змогу конкретизувати деякі риси цієї культури на Дінці і повніше змалювати виробничу діяльність її носіїв.

Слід також відзначити, що цікавлячі нас пам'ятки певною мірою залучались дослідниками для висвітлення проблем етнічного та соціальноекономічного розвитку східного слов'янства в цілому. Із численних статей і монографій великий інтерес являють праці Б. О. Рибаківа, присвячені темі походження Русі [26] і П. М. Третьякова, де автор обґрунтовує зв'язок скарбів VI—VIII ст. з пенківською культурою та історичними русами [див. 29, с. 72—110].

Питання територіального співвідношення сіверськодніецьких і подніпровських лівобережних пам'яток роменського типу розглядав Д. Т. Березовець, але вирішив його, на жаль, помилково [див. 7, с. 39, рис. 6]. Визнаючи факт існування на Дінці групи роменських городищ, він, однак, виключив цей регіон з ареалу роменської культури, посилаючись на нібито гніздове розташування їх серед масиву салтівських поселень. Проте даний аргумент спростовується при співставленні карт поширення роменських і салтівських пам'яток [див. 15, рис. 88, 24: рис. 2], що засвідчує лише близьке сусідство різноетнічного населення у порубіжному районі, а не територіальне співпадання двох археологічних виявів.

Проблеми зв'язків між салтівськими і роменськими племенами в басейні Сів. Дінця торкалася С. О. Плетньова, якій вдалося показати взаємні культурні впливи і запозичення [див. 22, с. 84—85, 90]. С. О. Плетньова поставила важливу проблему взаємовідношення пеньківського населення з кочовиками та племенами салтівської культури, використовуючи матеріали Дмитрівського могильника [див. 23, с. 112—118], і уточнила південно-східну околицю давньоруської території в даному районі [див. 21; с. 24—30].

У 1975 р. вийшла монографія О. В. Сухобокова «Славяне Дніпровського Левобережжя», в якій висловлюється думка про існування опосередкованих генетичних зв'язків між пам'ятками типу Курган—Азак—Паньківка з роменською культурою [див. 27, с. 138, 151]. Для характеристики цих культурних типів використовуються раніше не опубліковані джерела з басейну Сів. Дінця [див. 27, с. 47, рис. 20, с. 62—65, рис. 35 і 37]. Запропонована О. В. Сухобоковим гіпотеза заслуговує на серйозну увагу і мусить бути перевірена на доброякісному та старанно вивченому з джерелознавчої точки зору матеріалі. Сьогодні навряд чи можна погодитися із спробою автора зарахувати Західнецьке селище до роменських пам'яток і на цій підставі пересунути межу культури на південь [див. 27, с. 20]. В дійсності роменські відклади на названому поселенні відсутні і до того ж знаходиться воно поряд з городищем Коробові Хутори в районі роменських старожитностей.

З найновіших праць академічного характеру привертає увагу видання ІА АН УРСР «Археологія Української РСР», в третьому томі, якої дана характеристика Донецького городища Х—ХІІІ ст. [див. 5, с. 284—286].

Таким чином, в результаті майже півторастолітніх археологічних досліджень в басейні Сів. Дінця зусиллями, головним чином, радянських вчених зібрано значний матеріал по слов'янській культурі І — початку ІІ тисячоліть н. е., але опрацьований він ще недостатньо. В літературі є статті, спрямовані на розробку лише окремих аспектів історії придніецьких слов'ян, в той

час як переважна частина джерел залишається неінтерпретованою і навіть не введеною в науковий обіг. Це приводить до су-перечливих висновків з більшості центральних питань теми. Найважливіше питання про час заселення зазначеного району слов'янами та їх археологічний еквівалент до VIII ст. поки-що не знайшло задовільного вирішення. У зв'язку з цим, спеціаль-ного дослідження потребує проблема походження культур та їх взаємозв'язків. Не вивчене належною мірою також госпо-дарство місцевого слов'янського населення VIII—X ст. та його роль у формуванні історії Київської Русі. Тому створення уза-гальнюючої праці, в якій би всебічно аналізувався весь наяв-ний матеріал по даній темі, є одним з важливих завдань ра-дянського слов'янознавства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Книга Большому Чертежу. Под ред. К. Н. Сербиной. М.—Л., 1950.
2. Михеев В. К. Отчет об археологических разведках и раскопках в 1961 г. Харьков, 1962. 16 с.
3. Полное собрание русских летописей. Т. II, ч. 3. СПб., 1843. 377 с.
4. Телегін Д. Я. Дослідження стоянок неоліту і епохи бронзи на Середньому Дінці. Науковий архів ІА АН УРСР, ф. експ. № 14/57.
5. Археологія Української РСР. Т. III. Київ, 1975. 502 с.
6. Багалеї Д. И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии. Тр. XII Археологического съезда, т. I, М., 1905, с. 1—92.
7. Березовец Д. Т. До питання про літописних сіверян.— «Археологія», т. 8. Київ, 1953, с. 28—44.
8. Городцов В. А. Результаты исследований, произведенных научными экскурсиями XII Археологического съезда. Тр. XII АС, т. I, М., 1905, с. 110—121.
9. Данилевич В. Е. Донецкое и Хорошевское городище. Харьков. 1902. 3 с.
10. Дяченко О. Г. Поселення черняхівської культури на Харківщині.— «Археологія», 1975. № 17, с. 86—96.
11. Дяченко А. Г. Исследования на Харьковщине. М., 1976, с. 322.
12. Зайцев Б. П. Новые материалы черняховской культуры бассейна Северского Донца и Псла.— МИА, № 116, М., 1964, с. 44—52.
13. Кухаренко Ю. В. Юго-восточная граница расселения раннеславянских племен. Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук, М., 1951. 16 с.
14. Луцкевич І. Н. Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області. — «Археологія», т. 11, К., 1948, с. 164—177.
15. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— МИА, № 104, М., 1961, с. 383.
16. Ляпушкин И. И. Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного Левобережья.— СА, т. 16. 1952, с. 7—41.
17. Митрофанова В. І. Пам'ятки зарубинецького часу на Дінці. — «Археологія», т. 18. К., 1965, с. 190—195.
18. Міхеев В. К., Дяченко О. Г. Дослідження ранньосередньовічно-го поселення поблизу с. С. Гомільша. АДУ 1969 р., № 4, К., 1972, с. 275—280.
19. Морозов Ю. И. О городищах Харьковской губ. Записки XV, кн. 3. Харьков, 1901, с. 1—11.

20. Пассек В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов.— Рис. т. 3, кн. 3. М., 1839, с. 201—229.
21. Плетнева С. А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время.— КСИА, вып. 99. М., 1964, с. 24—33.
22. Плетнева С. А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в XIII—IX вв.— СА, 1962, № 1, с. 83—94.
23. Плетнева С. А. Об этнической неоднородности населения сев.-зап. хазарское пограничья. Сб. НСА, М., 1972, с. 108—118.
24. Плетнева С. А. От кочевий к городам. М., 1967, с. 198.
25. Плетнева С. А. Работы Левобережного Днепровского отряда. М., 1971, с. 72—74.
26. Рыбаков Б. А. Древние русы.—СА, с. XVII. М., 1953, с. 23—104.
27. Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья. Киев, 1975, с. 167.
28. Телегин Д. Я. Находки раннеславянского времени на Северном Донце.— КСИМК, вып. 68, М., 1957, с. 129—132.
29. Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970. 155 с.
30. Федоровский А. С. Доисторическое прошлое Харьковской губернии. Харьков, 1918. 16 с.
31. Федоровський О. С. Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. Харків. 1927. 136 с.
32. Шрамко Б. А. Дослідження пам'яток в басейнах Сіверського Дінця і Ворскли. АДУ 1969 р., вип. 4, Київ, 1972, с. 125—127.
33. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Изд-во Харьк. ун-та, 1962. 404 с.
34. Шрамко Б. А., Петриченко О. М., Солнцев Л. О., Фомін Л. Д. Дослідження древньоруських залізних виробів Донецького городища. Нариси з іст. техн., вип. 7. Київ, 1961, с. 74—87.

В. І. КАДЄЄВ

МАЛОАЗІЙСЬКІ НАПИСИ З ХЕРСОНЕСА

Серед численних епіграфічних пам'яток, знайдених у Херсонесі, зустрічаються написи уроженців Малої Азії, які мешкали в цьому місті. Це епітафії з вказівкою ойконимів, що й дозволяє визначити їх належність до гераклеотів [див.: 1, № 445, 544, 545] та амастрійців [див.: 1, № 542, 543].

Але є й інші свідчення, які дозволяють розширити коло написів, що належали вихідцям з Малої Азії.

Наприклад, деякі херсонеські епітафії мають не типові для Херсонеса та Північного Причорномор'я формули й дані. Серед них можна виділити дві групи епітафій, які з'являються не раніше II ст. н. е.

До першої групи ми відносимо епітафії, які закінчувалися формулою ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ, тобто «пам'яті ради». На думку відомого фінського епіграфіста Й. Каянто, такі формули характерні для малоазійських епітафій [2, с. 44]. Для перевірки цього твердження, ми вирішили встановити ступінь розповсюдження таких епітафій у Західному та Північному Причорномор'ї, а також у Малій Азії. Виявилося, що в грецьких містах Західного узбережжя Понту ці епітафії по одному екземплярові відомі

лише в Одесі [3, № 162] та Месембрії [3, № 343]. Зрідка зустрічаються вони і у Північному Причорномор'ї. Так, у містах Боспора вони відомі у Пантикапеї (12 екз.), Гермонассі (2 екз.) та Німфеї (1 екз.) [див.: 4, № 434, 632, 641, 656, 660, 675, 705, 710, 717, 727, 732, 783, 935, 1087, 1089]. В інших містах Боспора вони відсутні.

У тих випадках, коли вказано ойконим, ці епітафії, як правило, належать уродженцям Малої Азії [див.: 4, № 105, 732]. Одна епітафія з формулою MNHMHС XAPIN відома у Тірі [1, № 9] та шість — в Ольвії [див.: 1, № 202—207, 5, № 102].

Таким чином, серед численних епітафій перших століть н. е., знайдених у некрополях античних міст Західного і Північного Причорномор'я, з формулою MNHMHС XAPIN відомо лише понад двадцять. У більш ранній час подібні епітафії в цьому районі не зустрічалися зовсім.

А у Малій Азії епітафії з такою формулою зустрічалися у великій кількості і в багатьох районах. Про це свідчать публікації епітафій, знайдених у приморській зоні Віфінії [див.: 6, с. 91, 114, 115], а також у більш віддалених областях — Галатії [див.: 7, с. 95 і далі], Карії [див. 8, № 431, 443]; приклади, наведені Й. Каянто [див.: 2, с. 29, 44].

Все це дозволяє поставити питання про те, що вказані епітафії у містах Західного і Північного Причорномор'я належали мешканцям, які прибули туди з Малої Азії. Частина з них мала статус ксенів, про що свідчать вказівки на ойконим, а деякі одержали права громадян. Серед останніх зустрічалися й такі, що мали римське громадянство.

У Херсонесі відомі п'ять епітафій, які закінчуються формулою MNHMHС XAPIN. Чотири з них належать до II ст. н. е. [див.: 1, № 484, 501, 508, 543] і одна [1, № 541], від якої залишився незначний фрагмент, мабуть, також цього часу (про це свідчать лігатури і форма літер). Отже у Херсонесі ці епітафії з'являються не раніше II ст. н. е.

Одна з херсонеських епітафій [1, № 543] має вказівку на ойконим (амастрієць), отже безперечно належала уродженцю Малої Азії. Інша [1, 484] вказує на вік похованого, що також, як буде показано нижче, характерно для малоазійських епітафій. Відмінки імен дедикантів і похованих також свідчать про малоазійське походження.¹ У двох випадках [див.: 1, № 484, 508], як вказують імена, епітафії належали римським громадянам — синові ветерана Аврелія Домна і вільновідпущениці Аврелії Тіхе.² Ще в одній епітафії також римське ім'я — Валеріян [1,

¹ Стандартним зразком малоазійських епітафій були написи, в яких на першому місці ставилося ім'я дедиканта у номінативі, а за ним — ім'я похованого у дативі [див.: 2].

² Докладно про Аврелію Тіхе див.: В. І. Кадеєв. До питання про римських вільновідпущеників у Херсонесі в перших століттях н. е. Вісн. Харк. ун-ту, 1974, вип. 8, с. 84.

№ 501], але напис погано зберігся, і це не дозволяє щось сказати про цю людину.

Отже, по епітафії з формулою МННМНС ХΑΡΙΝ можна зробити висновок, що у Херсонесі в II ст. н. е. мешкали романізовані вихідці з Малої Азії. В їх середовищі були римські ветерани. та їх нащадки, а також вільновідпущеники.

На присутність у Херсонесі вихідців з Малої Азії вказують і інші епітафії II—III ст. н. е. В цей час тут з'являються написи з вказівкою віку померлого. Для місцевих епітафій такі вказівки не характерні, і раніше у Херсонесі вони не зустрічалися. Дуже рідко вказувався вік померлого і в написах Боспора. Наприклад, серед пантікапейських епітафій такі вказівки відомі лише у п'яти випадках [див.: 4, № 134, 703а, 733, 732, 739], а у Фанагорії, Гермонассі, Горгіппії, Німфеї, Мірмекії вони відсутні зовсім. У двох випадках зустрічалися вказівки на вік померлих в ольвійських епітафіях [див.: 1, № 206, 225].

За свідченням Й. Каянто, який спеціально вивчав грецькі епітафії, вказівки на вік померлого дуже рідко зустрічалися у Сирії, Аттіці, Фрігії, але широко були розповсюджені у Віфінії та Єгипті.¹ В зв'язку з цим виникає питання, звідки появилися особи, які згадуються в епітафіях,— з далекого Єгипту чи Віфінії, з якою міста Північного Причорномор'я мали постійні і пожвавлені економічні та культурні зв'язки?

Вивчення п'яти пантікапейських епітафій показало, що чотири з них належали уродженцям міст, які входили до складу провінції Понт-Віфінія [9, 70]. Обидві ольвійські епітафії з вказівкою віку складені за малоазійським зразком: ім'я дедиканта у номінативі, а ім'я померлого у дативі. Одна з цих епітафій закінчується формулою МННМНС ХΑΡΙΝ.

У Херсонесі епітафій з вказівкою віку налічується 17, тобто більше, ніж у всіх інших містах Північного Причорномор'я. У трьох з них прямо вказано, що вони належали вихідцям з міст провінції Понт-Віфінія. Найбільш ранній з цих написів 115 р. н. е. належав Арістоніку з Амастрії [1, № 543]. У двох інших згадуються гераклеоти [див.: 1, № 544, 545]. Отже епітафії Херсонеса також підтверджують той факт, що належали вони вихідцям з провінції Понт-Віфінія.

Таким чином, матеріали Північного Причорномор'я свідчать про віфінське походження епітафій, хоча належали вони вихідцям з більш широкої території, яка охоплювала Південний берег Понту.

Що стосується інших епітафій з вказівкою віку, в яких нема ойконимів [див.: 1, № 453, 457, 459, 460, 476, 486, 491, 493, 497, 515; 10, № 52, 56], то й вони належали уродженцям тієї ж тери-

¹ Вказівки на вік є і в римських епітафіях. На відміну від грецьких там вказувався не тільки рік, але й місяць, день, година. Автор вважає, що ці вказівки прийшли у Рим і Єгипет незалежно один від одного [2, с. 12—13].

торії. Але, оскільки вони належали громадянам або особам з римським громадянством, ойконом тут не вказувався, бо вказівка на нього зустрічається лише в епітафіях іноземців (ксенів) та осіб іншого статусу. Різницю у правовому і відповідно у соціальному становищі підтверджують і самі надгробники. Це мармурові рельєфи з зображенням сцени загробної трапези або портретним зображенням померлого [див.: 1, № 457, 459, 460, 491, 493; 10, № 52, 56]. На присутність серед цих осіб римських громадян вказують їх імена — Ульпія Макарія, Елій Геракліан, Аврелія. Привертає до себе увагу Север, син Ліллона, він же Лілліс, у якого, поряд з римським ім'ям Север, явно малоазійське ім'я — Лілліс. Дуже цікаве ім'я Конха, яке належало сожительниці ієродула Сотеріха. Це ім'я належало рабині. Серед грецьких імен воно не має аналогії і тому не можна виключати його малоазійське походження.

На користь малоазійського походження названих епітафій вказує і той факт, що деякі з них складені на малоазійський зразок: ім'я дедиканта у номінативі, а ім'я померлого, або слово, яке його замінювало, у дативі [1, № 486]. Іноді зустрічаються вказівка на ім'я діда [10, № 56], що не характерно для Херсонеса.

Наведені приклади дозволяють вважати, що епітафії, в яких вказано вік померлого ($\xi\eta\varsigma\alpha\varsigma$ $\epsilon\tau\eta$ або $\epsilon\tau\omega\nu$), належали уродженцям Малої Азії, які увійшли до складу населення Херсонеса. Серед них були, певно, греки з міст Південного берега Понту, а також еллінізовані представники тубільного населення. У Херсонесі ці особи проживали на правах ксенів, громадян та римських громадян. Але деякі з них були рабами і попали в місто, мабуть із своїми хазяїнами.

Таким чином, херсонеські епітафії з формулою MNHMHC XAPIN та вказівками віку померлих служать додатковим джерелом при вивченні питання про етнічний склад населення Херсонеса у перших століттях н. е. і, зокрема, дозволяють виявити нові дані про уродженців Малої Азії у цьому місті.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. V. I, Petropoli, 1916. 594 s.
2. Kajanto I. Origin of the Persons Recorded in the Greek Epitaphs of Rome. Acta instituti Romani Finlandiae. Helsinki, 1963, s. 1—44.
3. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Serdicae, 1970. 495 s.
4. Корпус боспорских надписей. М.—Л. 1965. 951 с.
5. Надписи Ольвии (1917—1965). Л., 1965. 131 с.
6. Dörner F. K. Inschriften und Denkmäler aus Bithynien. Berlin, 1941.
7. Anderson I. G. C. Exploration in Galatia cis Halym, IHS, XIX, 1899.
8. Supplementum Epigraphicum Graecum. XII, 1955.
9. Ранович А. Б. Восточные провинции Римской империи в I—III в. М.—Л., 1949. 263 с.
10. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Киев, 1964. 194 с.

З М І С Т

І. Соціалістичне будівництво

Духопельников В. М. Ради Харківщини у 1923—1925 рр.	3
Чуркін В. Ф. Про політичну роботу армійських політорганів серед демобілізованих червоноармійців на Україні в 1921—1925 рр.	10
Крутова Л. О. Діяльність Рад Донбасу по підготовці кадрів масових професій для сільського господарства (1951—1958 рр.)	15

ІІ. Питання загальної історії, історіографії і джерелознавства

Голубкін Ю. О. Мартін Лютер і Томас Мюнцер у 1521—1524 рр.	23
Чувпило О. О. Боротьба течій в Індійському національному конгресі на сесії в Гайя (1922 р.)	31
Латишева В. О. До питання про існування на Боспорі проримської партії	38
Сорочан С. Б. Імпортні світильники як джерело вивчення торговельних зв'язків Херсонеса із Східним Середземномор'ям у I—III ст. н. е.	43
Зайцев Б. П. Значення радянської емблематики для датування історичних джерел	49
Бутенко В. І. Колгоспне будівництво на Україні 1917—1937 рр. у висвітленні «Українського історичного журналу»	55
Давидов О. І., Шерман І. Л. Радянсько-французькі відносини 1924—1935 рр. у вітчизняній історіографії (друга половина 50-х — середина 70-х років)	61
Митряєв А. І., Сурков О. М. До питання про оцінку Марина Дринова як історика-славіста	66
Калуцька Л. П., Фрізман Г. В. Громадянські війни у Франції другої половини XVI ст. в радянській історіографії	74
Буйнов Ю. В. Деякі питання дослідження бондаринської культури	80
Дяченко О. Г. З історії вивчення слов'янських пам'яток у басейні Сіверського Дінця	86
Кадеєв В. І. Малоазійські написи з Херсонеса	93

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

История

Выпуск 10

(На украинском языке)

Харьков

Издательство при Харьковском государственном университете
издательского объединения «Вища школа»

Редактор *В. К. Горбатько*

Художній редактор *А. С. Романова*

Технічний редактор *Г. П. Александрова*

Коректор *Л. П. Пипенко*

Інформ. бланк № 2943

Здано до набору 20.09.77 р. Підписано до друку 10.04.78.
Формат 60×90¹/₁₆. Папір друкарський № 3. Літ. гарн.
Вис. друк. 6 умовн. друк. арк., 7,1 обл. вид. арк. Ти-
раж 1000. Видавн. № 524. БЦ 09158. Зам. № 1882.
Ціна 1 крб.

Видавництво при Харківському державному університеті
видавничого об'єднання «Вища школа», 310003, Хар-
ків-3. Університетська, 16.

Харківська міська друкарня № 16 Обласного управління
у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі.
Харків-3, Університетська, 16.